

**Η ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ ΣΤΗΝ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗ ΣΧΟΛΗ.
ΤΟ «ΠΡΟΣΦΩΝΗΜΑ» ΤΩΝ ΣΠΟΥΔΑΣΤΩΝ ΤΟΥ 1698
ΣΤΟΝ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗ ΚΑΛΛΙΝΙΚΟ Β΄ ΤΟΝ ΑΚΑΡΝΑΝΑ**

1. Η ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΑΙ Ο ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΣ Β΄

1.0. Ο Καλλίνικος Β΄ και ο ευεργέτης της Σχολής Μανωλάκης Καστοριανός

Ο Καλλίνικος Β΄ υπήρξε ένας από τους διακεκριμένους Πατριάρχες μετά την Άλωση με βάση τις χρονογραφικές και ιστορικές πηγές.¹ Η προσωπι-κότητα και η δράση του αποτέλεσε αντικείμενο έντονης ιστορικής και φιλο-λογικής διαμάχης ανάμεσα στους λογίους, που ασχολήθηκαν με την πνευ-ματική κατάσταση του Γένους κατά τον δέκατο έβδομο αιώνα.² Εξελέγη Οικουμενικός Πατριάρχης από μητροπολίτης Προύσας, για πρώτη φορά στις 3 Μαρτίου 1688.³ Οι

¹ Βλ. ενδεικτικά Κ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία. Βιογραφία των εν τοις γράμμασι διαλαμπάντων Ελλήνων, από της καταλύσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι της εθνεγερσίας (1453-1821)*, εν Αθήναις 1868: 355 [στο εξής: Σάθας, 1868]. Επιφυλακτικός έναντι του έργου του Καλλινίκου στάθηκε μόνον ο Μελέτιος Αθηνών στην *Εκκλησιαστική Ιστορία* του, αλλά η στάση αυτή οφείλεται στις σχέσεις των δύο ανδρών από το 1696, όταν ο Μελέτιος ως μητροπολίτης Ναυπάκτου καθαιρέθηκε από τη Σύνοδο. Βλ. σχετικά Μανουήλ Ιω. Γεδεών, *Βιογραφική σημείωσις περί του πατριάρχου Καλλινίκου Β΄ του Ακαρνάνος (1688-1702)*, εν Κωνσταντινουπόλει 1872, σ. 9-10 [στο εξής: Γεδεών, 1872].

² Βλ. Μανουήλ Ι. Γεδεών, «Επιστολιμαία επίκρισις των περί Νεοελληνικής Φιλολογίας συγγραμμάτων των κ.κ. Κ. Ν. Σάθα και Α. Δημητρακοπούλου», εφ. *Κωνσταντινούπολις*, αρ. φύλ. 1184 της 3 Μαρτίου 1872, σ. 2.

³ Βλ. Μανουήλ Ι. Γεδεών, *Πατριαρχικοί Πίνακες. Ειδήσεις ιστορικοί και βιογραφικοί περί των Πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως από Ανδρέου του Πρωτοκλήτου μέχρις Ιωακείμ Γ΄ του από Θεσσαλονίκης. 36-1884*. Ανασύνταξις κειμένου, φιλολογική επιμέλεια-πίνακες, ευρετήρια υπό Νικολάου Λυκ. Φοροπούλου, έκδοσις δευτέρα επηυξημένη και

εκκλησιαστικές έριδες οδήγησαν στην πτώση του από τον θρόνο αλλά και στην επανεκλογή του δύο επιπλέον φορές.⁴ Τελικά, επικράτησε των αντιπάλων του και η τρίτη πατριαρχία του, σχεδόν αδιατάρακτη, διήρκεσε οκτώ χρόνια, από το καλοκαίρι του 1694 έως τον θάνατό του, στις 8 Αυγούστου 1702.⁵

Η πλέον αξιομνημόνευτη πτυχή της πολυσχιδούς δραστηριότητας του Καλλινίκου ήταν η προσπάθειά του για την ανασυγκρότηση της Πατριαρχικής Σχολής.⁶ Το ενδιαφέρον του εκδηλώθηκε εμπράκτως, ήδη από τη δεύτερη πατριαρχία του, δηλαδή την περίοδο 1689 έως 1693.⁷ Στην προσπάθεια αυτή βασικός αρωγός του υπήρξε ο μέγας ευεργέτης της Σχολής Μανωλάκης Καστοριανός. Το συνοδικό σιγιλλιώδες γράμμα, που απέλυσε τον Ιούλιο του 1691 ο Καλλίνικος με θέμα την αναδιοργάνωση της κεντρικής Σχολής, επιβεβαιώνει τον πρωταγωνιστικό ρόλο του άρχοντα Μανουήλ⁸ σε αυτό κοινωφελές έργο:

βελτιωμένη βάσει των ιδιοχείρων σημειωμάτων του συγγραφέως, Αθήνα 1996, σ. 484[στο εξής: Γεδεών, *Πατριαρχικοί Πίνακες*].

⁴ Ο. π., σ. 484-491.

⁵ Ο. π., σ. 487. Βλ. επίσης τη συγκριτική εξέταση των πληροφοριών, που παρέχουν οι πηγές, και τα σχετικά συμπεράσματα για την διαδοχή των Πατριαρχών του δέκατου έβδομου αιώνα στον οικουμενικό θρόνο: Γεννάδιος Μ. Αραμπατζόγλου, *Φωτίειος Βιβλιοθήκη ήτοι επίσημα και ιδιωτικά έγγραφα και άλλα μνημεία σχετικά προς την ιστορίαν του Οικουμενικού Πατριαρχείου μετά γενικών και ειδικών προλεγομένων*, τόμ. Α', εν Κωνσταντινουπόλει 1933, σ. 193-215 [στο εξής: Αραμπατζόγλου, 1, 1933].

⁶ Βλ. Αθανάσιος Κομνηνός Υψηλάντης, *Εκκλησιαστικών και Πολιτικών των εις δώδεκα βιβλίον Η' Θ' και Ι' ήτοι Τα Μετά την Άλωσιν (1453-1789)*. (Εκ χειρογράφου ανεκδότου της ιεράς μονής του Σινά), εκδιδόντος αρχιμ. Γερμανού Αφθονίδου Σιναΐτου, εν Κωνσταντινουπόλει 1870, σ. 204 [στο εξής: Κομνηνός Υψηλάντης, 1870].

⁷ Βλ. Γεδεών, *ό. π.*, σ. 485.

⁸ Για τον Μανωλάκη τον εκ Καστορίας και την οικονομική υποστήριξη που πρόσφερε στην εκπαίδευση του Γένους κατά τον δέκατο έβδομο αιώνα βλ. ενδεικτικά τα εξής: 1) Μανουήλ Ι. Γεδεών, *Χρονικά της Πατριαρχικής Ακαδημίας. Ιστορικά ειδήσεις περί της Μεγάλης του Γένους Σχολής 1455-1830*, εν Κωνσταντινουπόλει ΑΩΠΓ', σ. 124-131[στο εξής: Γεδεών, 1883] 2) του ίδιου, *Χρονικά του πατριαρχικού οίκου και του ναού*, εν Κωνσταντινουπόλει ΑΩΠΔ', σ. 109-110 [στο εξής: Γεδεών, 1884].

«Και γαρ αυτός ο της σοφίας εραστής εν άρχουσι κυρ Μανουήλ κατά τους μικρόν έμπροσθεν χρόνους θεόθεν κινηθείς, συν άλλοις μεν τοις αλλαχού παρ' αυτού φιλεργηθείσι φροντιστηρίοις των ιερών γραμμάτων, εξετέλεσε και εις Κωνσταντινούπολιν την αξιέπαινον ην προειρήκαμεν σχολήν, ως παρά πάντων το πράγμα καλώς γινώσκομενον διαπεφήμισται [...]. Παρέδωκε γαρ ο αυτός άρχων τη καθ' ημάς του Χριστού Μεγάλη Εκκλησία μίαν ομολογία ποσότητος χρημάτων ικανών, ων είχε λαβείν εξ αυτής από δανείων, επί τω ανακαινισθήναι δι' αυτών υπό της Εκκλησίας φροντιστήριον, εις κοινήν μεν ωφέλειαν του Γένους, διηνεκές δε τούτου μνημόσυνον· και ταύτην ανά χείρας λαβόντες την βοήθειαν δίκην κρηπίδος εθέμεθα του έργου εν η την οικοδομήν εξηρτήσαμεν όλαις χερσίν και δυνάμεσι και κοινή συγκαταθέσει και βουλή της ιεράς ομάδος και θεοσυλλέκτου ομηγύρεως».⁹

Η συνεργασία των δύο ανδρών δεν φαίνεται ότι αφορούσε μόνο στην Πατριαρχική Σχολή. Ο άρχοντας Μανωλάκης και παλαιότερα, το 1663,¹⁰ είχε ενισχύσει οικονομικά τη Σχολή, αλλά η βοήθεια αυτή δεν στάθηκε ικανή να εμποδίσει την ταχύτατη παρακμή της.¹¹ Οι συνεχείς αλλαξοπατριαρχείες, πριν από την εμφάνιση του Καλλινίκου στο προσκήνιο,¹² και οι εντάσεις, που πυροδότησε η πρώτη εκλογή του, είχαν αποδυναμώσει διοικητικά το Φανάρι. Ήταν, επομένως, φυσικό η δυσλειτουργία του Πατριαρχείου να συμπαρασύρει και τη Σχολή, η οποία εξαρτιόταν άμεσα από αυτό.¹³

Ο Μανωλάκης είχε ταχθεί στο πλευρό του Καλλινίκου, ήδη από την περίοδο που ήταν μητροπολίτης Προύσας. Για

⁹ Κομνηνός Υψηλάντης, 1870, σ. 205.

¹⁰ Βλ. Μ. Μανούσακας, «Συμβολή εις την ιστορίαν της εν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικής Σχολής. Τα κατά την ίδρυσιν της Σχολής Μανωλάκη Καστοριανού επί τη βάσει και νέων ανεκδότων πηγών» περ. *Αθηνά*, 54 (1950) 3-28.

¹¹ Βλ. Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, *Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή*, τόμ. Α', εν Αθήναις 1966: 277-278 [στο εξής: Γριτσόπουλος, 1, 1966].

¹² Βλ. τα εξής: 1) Γριτσόπουλος, *ό. π.*, σ. 269-270 2) Πηνελόπη Στάθη, «Αλλαξοπατριαρχείες στον θρόνο της Κωνσταντινούπολης (17ος-18ος)», περ. *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, 7 (2004) 56.

¹³ Βλ. ενδεικτικά τα εξής: 1) Ματθαίος Κ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα περί της εν τω ελληνικό έθνει καταστάσεως των γραμμάτων από αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι των αρχών της ενεστώσης (1θ'.) εκατονταετηρίδος*. (Αναγνώσθην εν τω εν Κ/Πόλει Ελληνικό Φιλολογικό Συλλόγω κατά Ιούνιον του 1866), εν Κωνσταντινουπόλει 1867, σ. 24-25 [στο εξής: Παρανίκας, 1867] 2) Γεδεών, 1883, σ. 99.

αυτό τον λόγο η πρώτη εκλογή του Καλλινίκου στον οικουμενικό θρόνο έγινε στην οικία του Μανωλάκη.¹⁴ Είναι δύσκολο να προσδιορισθεί αν οι σχέσεις του Μανωλάκη με την Υψηλή Πύλη¹⁵ επηρέασαν τη Σύνοδο υπέρ του Καλλινίκου και προδίκαν το αποτέλεσμα της εκλογικής διαδικασίας, όπως υπαινίσσεται ο Κύριλλος Λαυριώτης.¹⁶

Είναι προφανές, όμως, ότι σε επίπεδο πολιτικό και εκκλησιαστικό, αντιστοίχως, ο Μανωλάκης και ο Καλλίνικος εκπροσωπούσαν δυνάμεις του Γένους που επιδίωκαν συμμετοχή στα Κοινά, χωρίς να προέρχονται από περιφανείς οίκους. Από το ένα μέρος ο άρχοντας Μανωλάκης επωνυμήθηκε στις πηγές *Καστοριανός*¹⁷ από τον τόπο καταγωγής του και πιθανότατα άσκησε το επάγγελμα του γουναρά.¹⁸ Αν ληφθεί, επίσης, υπόψη η απουσία συγκεκριμένου πολιτικού τίτλου, συνοδευτικού του ονόματός του, επιβεβαιώνεται ότι η καταξίωσή του ως άρχοντα οφειλόταν στην οικονομική ισχύ του καθώς και στις προσωπικές σχέσεις του με τους Τούρκους αξιωματούχους και όχι στα οικογενειακά εύσημά του. Από το άλλο μέρος ο Καλλίνικος, χωρίς ευγενή καταγωγή,¹⁹ κατά τη διεκδίκηση του πατριαρχικού θρόνου ήρθε σε ρήξη με τον Διονύσιο Δ΄ Μουσελίμη Κομνηνό, που προερχόταν από αριστοκρατική οικογένεια της Πόλης²⁰. Στο πλαίσιο μιας τέτοιας αντιπαράθεσης ήταν αναμενόμενο η εκπαίδευση να γίνει αντικείμενο ιδιαίτερης μέριμνας της μερίδας εκείνης που επιδίωκε να συμμετάσχει την εξουσία, αφού έτσι εξασφάλιζε το

¹⁴ Βλ. Γεδεών, *Πατριαρχικοί Πίνακες*, σ. 484.

¹⁵ Βλ. Γεδεών, 1883, σ. 125.

¹⁶ Βλ. Κύριλλος Λαυριώτης, «Πατριάρχαι μετά την Άλωσιν (1453-1704)», νυν πρώτον εκδίδοντος Μανουήλ Ιω. Γεδεών, (ανατύπωση εκ του ς΄ τόμου του Α θ η ν α ί ο υ) : 43. Ο Ζαχαρίας Μαθάς σημειώνει ότι μετά την παραίτηση του Ιακώβου Α΄ «διάδοχος παρουσιάζεται έτοιμος, μετατεθείς λόγω προβιβασμού Καλλίνικος Β΄»: Ζαχαρίας Ν. Μαθάς, *Κατάλογος ιστορικός των πρώτων επισκόπων και των εφεξής πατριαρχών της εν Κωνσταντινουπόλει Αγίας και Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας* υπό – επισκόπου Θήρας, έκδοσις δευτέρα επαυξηθείσα και μετά τον θάνατον του συγγραφέως συμπληρωθείσα, εν Αθήναις 1884, σ. 139 [στο εξής: Μαθάς, 1884].

¹⁷ Βλ. Γεδεών, 1884, σ. 109-111

¹⁸ Βλ. Γεδεών, 1883, σ. 125.

¹⁹ Βλ. σχετικά Γεδεών, 1872, σ. 6-7.

²⁰ Βλ. Μ. Ιω. Γεδεών, «Ο πατριάρχης Διονύσιος Δ΄ ο Μουσελίμης», περ. *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 7 (1887) 179-195.

απαιτούμενο κύρος για το εγχείρημά της. Σημείο αναφοράς αποτέλεσε το κεντρικό εκπαιδευτήριο των Ορθοδόξων, η Πατριαρχική Σχολή.²¹

Η διεκδίκηση της εξουσίας, όμως, από πρόσωπα, τα οποία προέρχονται από λαϊκότερα στρώματα, δεν συνεπάγεται σε εκπαιδευτικό επίπεδο την κατοχύρωση της παιδείας ως λαϊκού αγαθού, όταν τα πρόσωπα αυτά επιτύχουν τον στόχο τους. Η αναγνώριση του δικαιώματος συμμετοχής των ασθενέστερων κοινωνικών στρωμάτων στην εκπαίδευση συνιστά μια ιδεολογική επιλογή, που προϋποθέτει κοινωνική μεταβολή. Οι διαρθρωτικές αλλαγές στην εκπαίδευση, όμως, ιδιαίτερα στα θεοκρατικά καθεστώτα, όπως το οθωμανικό, έπονται των κοινωνικών μεταβολών ή μετασχηματισμών.²² Τέτοιες αλλαγές άλλωστε δεν είναι δυνατόν να υλοποιηθούν από μεμονωμένα πρόσωπα, που καταλαμβάνουν θέσεις της κεντρικής εξουσίας, όσο ισχυρές και αν είναι αυτές, όταν οι εκπαιδευτικοί φορείς και η καθεστηκυία τάξη, η οποία τους συντηρεί, δεν συμμερίζονται τις προθέσεις ή τους οραματισμούς τους.

Συχνά, μάλιστα, τα πρόσωπα αυτά, καθώς ανέρχονται οικονομικά και εδραιώνονται κοινωνικά, προσχωρούν στο δεδομένο σύστημα της κοινωνικής ιεραρχίας. Έτσι, γίνεται αντιληπτό, γιατί στον κανονισμό λειτουργίας της Πατριαρχικής Σχολής, όπως καταγράφεται στο σιγίλλιο του 1691, απουσιάζει οποιαδήποτε πρόβλεψη για την ενίσχυση των απόρων σπουδαστών, αν και η ανασυγκρότηση της Σχολής χρηματοδοτήθηκε από τον Μανωλάκη,²³ ο οποίος σε παλαιότερο σιγίλλιο του 1663 επί Πατριάρχου Διονυσίου Γ' του

²¹ Η οικονομική ενίσχυση της Πατριαρχικής Σχολής στάθηκε η πιο γνωστή ευεργεσία του Μανωλάκη Καστοριανού αλλά δεν ήταν η μόνη προσφορά του στην εκπαίδευση του Γένους. Η δράση του αυτή τον καταξίωσε στη συνείδηση των Ορθοδόξων, όπως αποδεικνύεται από την επιστολή που του απέστειλε ο Ευγένιος Γιαννούλης ο Αιτωλός. Βλ. Μανουήλ Ιω. Γεδεών, *Ιστορία των του Χριστού πενήτων 1453-1913*, εν Αθήναις 1939, σ. 186-187 [στο εξής: Γεδεών, 1939].

²² Βλ. σχετικά John L. Simpson, *Economy and Society (1204-1789)*, London 1968, p. 37-38 [στο εξής: Simpson, 1968].

²³ Βλ. Γριτσόπουλος; 1, 1966, σ. 213-216.

Βαρδάλεως παρείχε την οικονομική ενισχύση του στη Σχολή, ώστε να συντηρεί με έξοδά της δώδεκα επιμελείς μαθητές.²⁴

Υπάρχουν βέβαια διατάξεις, μέσω των οποίων η διοικούσα Εκκλησία επιχείρησε να προασπίσει τα εκπαιδευτικά δικαιώματα των σπουδαστών που προέρχονταν από τις οικονομικά ασθενέστερες τάξεις, όπως η ρητή απαγόρευση των κατ' ιδίαν μαθημάτων από τους καθηγητές της Σχολής σε μαθητές τους. Για τους ίδιους λόγους αποδοκιμαζόταν η παρέμβαση οποιουδήποτε εξωσχολικού ισχυρού παράγοντα του Γένους για την προστασία απείθαρχου ή ασύνετου μαθητή. Η αποδοκιμασία αυτή αφορούσε κυρίως στους γόνους των αριστοκρατικών οικογενειών της Πόλης.²⁵

Το πνεύμα ισοτιμίας και αμοιβαίας συνεργασίας μεταξύ των σπουδαστών ενίσχυε και η υιοθέτηση οργανωτικών προτύπων διδασκαλίας από τη Δυτική Ευρώπη, όπως η καθιέρωση του Σαββάτου ως ημέρας ενδοσχολικής εμπέδωσης της εβδομαδιαίως διδαγμένης ύλης, με τη συνεργασία διδασκόντων και διδασκομένων.²⁶ Ανάλογο πνεύμα απηχούσε και η παρακάτω πρόβλεψη:

«άπαξ του ενιαυτού οφείλουσιν [οι μαθηταί] αποφέρεισθαι καρπὸν τινα των πό-νων αυτών, συγγράφειν δηλαδή λόγους τινας και εγκώμια εις την τιμήν και μνημόσυνον των συστασάντων και των αμφιπονούντων και διακυβερνώντων την σχολήν, δος δ' ειπείν και προς ένδειξιν της εαυτών προκοπής».²⁷

²⁴ Βλ. Μανουήλ Ιω. Γεδεών, «Γράμματα περί της Μ. του Γ. Σχολής (Πατριαρχικής Ακαδημίας)». *Ανατύπωσις εκ της Εκκλησιαστικής Αληθείας*, εν Κωνσταντινουπόλει 1903, σ. 3.

²⁵ Βλ. Κομνηνός Υψηλάντης, 1870, σ. 206-207.

²⁶ *Ο. π.*, σ. 206. Για την πρόβλεψη αυτή και τις ανάλογες στη Δυτική Ευρώπη βλ. τα εξής: 1) Γεδεών, 1883, σ. 122-123 2) Albert Schinz, *La pensée de Jean Jacques Rousseau : essai d' interpretation nouvelle*, Paris 1929, p. 29 [στο εξής: Schinz, 1929].

²⁷ Κομνηνός Υψηλάντης, *ό. π.* Ουσιαστικά η πρόβλεψη αυτή αναπαρήγαγε μια μακρά εκπαιδευτική παράδοση που παρατηρείται με διάφορες παραλλαγές και στο Βυζάντιο. Βλ. ενδεικτικά τον κώδικα 262, φύλλο 221^ν: «Του γραμματικού κυρ. Μανουήλ του Σαραντηνού λόγος αναγνωσθείς εν τω Πατριαρχείω κατά την εορτήν του δικαίου Λαζάρου, ότε οι του ρήτορος μαθηταί αναγινώσκουσι»: E. Miller, *Catalogue des manuscrits grecs de la bibliothèque de l'Escorial*, Paris 1848, p. 208. Αυτή η εκπαιδευτική παράδοση είχε τιμητικό χαρακτήρα και ρητορική σκοπιμότητα αφού «και εφ' οίς τα άθλα τιμή, καλά. Και εφ' οίς τιμή μάλλον ή χρήματα», Αριστοτέλης, *Ρητορική*, I, 1366 b,

Καρπός αυτής της πρόβλεψης υπήρξε το «Προσφώνημα» του 1698, που εκδίδεται στην παρούσα μελέτη. Φαίνεται, μάλιστα, ότι το πνεύμα της χριστιανικής ισότητας, που απηχούσε το σιγίλλιο του 1691, υλοποιήθηκε ως εκπαιδευτική και παιδαγωγική αξία στη Σχολή. Η διαπίστωση αυτή επιβεβαιώνεται όχι τόσο από το «Προσφώνημα» του 1698 όσο από ένα μετα-γενέστερο ομοειδές κείμενο. Πρόκειται για τον ρητορικό λόγο, τον οποίο απηύθυνε ο Ιάκωβος ή Γιακουμής Μάνος ή Μάνας ο Αργεῖος, περίφημος διδάσκαλος της Σχολής, στον Πατριάρχη Γαβριήλ Γ΄ τη Δευτέρα της Διακαινησίμου, στις 28 Μαρτίου 1703.²⁸ Σύμφωνα με τον Μ. Γεδεών, που εξέδωσε τον λόγο αυτό, «εξ ὧν δ' ο Ιάκωβος Μάνος ο Αργεῖος προσφωνεῖ υποδεικνύται ὅτι μαθητῆς ἐτύγχανεν τῷ 1703 τῆς πατριαρχικῆς ἀκαδημίας».²⁹ Στο κείμενο αυτό σημειώνονται μεταξύ άλλων και τα εξής:

«ἡμεῖς δε, οἱς ὁ Θεός καὶ πατήρ τὴν ἀλήθειαν ἀπεκάλυψε διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐν Πνεύματι, οὐ μεγάλους καὶ ἐπαίνων ἀξίους ἠγοῦμεθα τοὺς λαμπρὰν μὲν αὐχούοντας πατρίδα, καὶ πάππους, καὶ προπάππους, καὶ ἐπιπάππους μετὰ κόμπου ἀπαριθμεῖν ἔχοντας, μηδὲν δε κατορθώκοτας ἐπαίνων ἀξίον· οὐδ' ευγενία τούτο παρ' ἡμῖν το ἐκ μεγάλων φύναι, ἀλλὰ το μεγάλους αὐτοὺς γενέσθαι· ὡς ὁ Ἡσαΐας ἀσῆμου πατρὸς ὧν πάντων φαιδρότερος λάμψας υπερβολή».³⁰

1.1. Ο Καλλίνικος και η μαθητική κοινότητα της Σχολής

Αν και ο εγκωμιαστικός χαρακτήρας του «Προσφωνήματος» δυσχεραίνει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για τη σχέση του Καλλινίκου με την κοινότητα της Σχολής, η συγκριτική εξέτασή του με ανάλογα κείμενα επιτρέπει την κριτική διερεύνηση των σχετικών δεδομένων που παρέχει. Το γεγονός επίσης ότι το «Προσφώνημα» εκφωνήθηκε δημόσια,

σύμφωνα με την έκδοση Aristotle, *The 'Art' of Rhetoric*. Volume XXII, edited by G. P. Gold, translated by J. H. Freeze. The Loeb Classical Library, London⁶1975.

²⁸ Βλ. [Μανουήλ Ιω. Γεδεών], *Αρχεῖον ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας*, ἐκδοθέν φροντίδι -, τόμος πρῶτος, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1911, σ. 194-206 [στο ἐξῆς: Γεδεών, 1911].

²⁹ *Ο. π.*, σ. 208, τῆ σημείωσι.

³⁰ *Ο. π.*, σ. 196.

περιορίζει σε ένα βαθμό τη διατύπωση κολακευτικών υπερβολών, που θα προκαλούσαν το ακροατήριο.

Το εγκώμιο του Καλλινίκου πλέκεται με άξονα αναφοράς την οργάνωση της Πατριαρχικής Σχολής, η οποία στη συνείδηση των μαθητών, όπως φαίνεται από τα λόγια του ρήτορα, αποτελεί κυρίως ένα εκπαιδευ-τήριο της θύραθεν παιδείας:

«Ημείς δε προς τούτοις και τη θύραθεν παιδεύειν προς αυτής κοσμούμεθα και τελειούμεθα, και το νηπιώδες της βαρβαρότητος φρόνημα παραλλάττοντες, εις το αρρενωπόν και εμβριθές ταυτησί της καλής παιδείας παραγγέλλομεν, ανθ' ων και μείζους αυτή τας χάριτας οφλισκάνοντες, τοις ιεροίς αυτής ποσί σήμερον προκαθημένης εγκαλινδούμεθα, μεθ' όσης πλείστης αιδούς και ευλαβείας».³¹

Αποδεικνύεται λοιπόν ότι ο τρόπος αντιμετώπισης της παιδείας, που καταγράφεται στο σιγίλλιο του 1691,³² συνιστούσε πράγματι οργανωτικό γνώμονα της Σχολής και ο Καλλίνικος αναγνωρίστηκε από τους μαθητές ως εγγυητής αυτού του προσανατολισμού:

«μούσαι αυταί σώστρα αυτή και χαριστήρια και νικητήρια ομολογούσιν, ότι τοιούτου προστάτου τυχούσαι, και συλλήπτορας πολίτιδες έτι την βασιλεύου-σαν των πόλεων νέμονται, της αρχαίας έδρας ανάρπασται μη γενόμεναι και ου μόνον την αυτήν ισονομίαν και ισοτέλειαν καθά και πρότερον καρπούμεναι, αλλά και των αυτών συντάξεων και προνομίων αλεξικάκου της παιδείας γενομένου και νικηφόρου της επαναστάσει και ανδραποδισμώ πόλεμον καταγγελλούσης βαρβαρότητος».³³

Αξιοσημείωτη είναι η προσπάθεια των μαθητών της Σχολής να εμφανιστούν ως εκφραστές της Κοινής Γνώμης, επεκτείνοντας το εγκώμιο για τον Καλλίνικο σε ζητήματα, τα οποία δεν αφορούσαν στη σχολική ζωή αλλά ευρύτερα στον χριστιανικό λαό, στις δεδομένες ιστορικές συνθήκες:

«Τις ούτως ακλύστως και ακυμάντως εν τοσοούτω σάλω πραγμάτων και κλύδω-νι το σκάφος τούτο διΐθυνε, και προς ευδίους λιμένας της σωτηρίας διέσωσεν, ώστε μηδεμίαν αίσθησιν της ζάλης τους επιβάτας και εμπόρους καλών μαργα-ριτών σχειν

³¹ Βλ. εδώ, φ. 2, σ. 3.

³² Βλ. Κομνηνός Υψηλάντης, 1870, σ. 204.

³³ Βλ. εδώ, φ. 3^v, σ. 6 – φ. 4, σ. 7.

το παράπαν, αλλ' ως γαλήνης και νηνεμίας ούσης κατεστροφησμένον διαπεράν ακινδύνως τουτί το μέγα του βίου πέλαγος». ³⁴

Παρά τη συχνή χρήση εκκλησιαστικών όρων, που παραπέμπουν στην πνευματική εξουσία και την προσφορά του Καλλινίκου ως αρχιερέα, είναι σαφές ότι οι μαθητές της Σχολής είχαν διαμορφώσει πολιτική συνείδηση, ικανή να διαγνώσει τον αγώνα του πατριαρχικού αξιώματος «προς τας αρχάς, προς τας εξουσίας, προς τους κοσμοκράτορας του σκότους του αιώνας τούτου». ³⁵ Πρόκειται για τη διαρκή πάλη του χριστιανικού λαού «προς τα πνευματικά της πονηρίας», ³⁶ που προσλαμβάνει συγκεκριμένο νόημα, στο πλαίσιο της οθωμανικής κοινωνίας. Ο Καλλίνικος, κατά τα λεγόμενα των μαθητών, αίρει επάξια ως Πατριάρχης τις κοινές χριστιανικές ευθύνες, εμπνέει τον λαό και διασφαλίζει την ψυχική σωτηρία του, γεγονός που συνεπάγεται την ιστορική επιβίωσή του.

Στο «Προσφώνημα» χρησιμοποιείται μια θεολογική αλληγορία, για να δηλωθεί το πολιτικό δράμα του Γένους με πρωταγωνιστή τον Καλλνίκο, ο οποίος υψώνεται σε περίοπτο ηγέτη, διάδοχο των Πατέρων της Εκκλησίας. Αν και η αλληγορία αυτή δεν στερείται εκκλησιολογικού προσανατολισμού, η αξιολόγηση του Καλλινίκου γίνεται κυρίως με τα κοσμικά κριτήρια, που θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί οποιοσδήποτε πολιτικός άρχοντας:

«Γνωρίσματα μεν ημίν δοκεί επιεικούς και αρίστου άρχοντος καλώς τε άρχειν βουλομένου, και ου τα μέγιστα αν απόναιτο το υπήκοον, το επιστήμονα είναι, και δυνατόν, και φιλόανθρωπον, και νόμιμον· τούτοις δε πάσι την εκκλησίαν κοσμούσα η υμετέρα φαίνεται μεγαλόνοια· δια μεν γαρ της επιστήμης ορθώς λίαν κρίνει, και διαιτά τα προς αυτήν αναφερόμενα, τη τε δυνάμει ακωλύτως, και απροσωπολήπτως επιφέρει τας ψήφους» ³⁷.

Η μαθητική κοινότητα της Σχολής πιστεύει ότι με την παρουσία του Καλλινίκου στον θρόνο διασφαλίζεται στα μέλη της το αγαθό της παιδείας, στο πλαίσιο μιας χρηστής διαχείρισης των πολιτικών πραγμάτων του Γένους. Η

³⁴ Ο. π., φ. 4, σ. 7.

³⁵ Ο. π., φ. 6, σ. 11.

³⁶ Ο. π.

³⁷ Ο. π., φ. 4, σ. 7.

προσωπολατρία, που καλλιεργεί κάθε μορφής συγκεντρωτική εξουσία, άρα και η πατριαρχική, αιτιολογεί τις κολακευτικές εξάρσεις του «Προσφώνηματος» για τον Καλλίνικο, αλλά όχι τον εκκλησιαστικό και πολιτικό προβληματισμό των μαθητών και διδασκάλων. Πρόκειται μάλλον για ένα πηγαίο στοχασμό, ο οποίος εμπνέεται από ένα καταξιωμένο στη συνείδηση του λαού πρόσωπο,³⁸ παρά για μια κατευθυνόμενη ρητορεία, που επιχειρεί να το καταξιώσει.

2. ΤΟ «ΠΡΟΣΦΩΝΗΜΑ»

2. 0. Ο συγγραφέας του κειμένου

Το «Προσφώνημα» φέρει τον ακόλουθο τίτλο :

«τω παναγιωτάτω και λογιωτάτω πατριάρχη κυρίω κυρίω Καλλινίκω προσφώνημα ευχαριστήριον προσφωνηθέν παρά των σπουδαστών, προκαθημένω κατά την δευτέραν της διακαινησίμου, και δεξιουμένω, και ευλογούντι τον προσφοι-τώντα χριστώνυμον λαόν, συνεδριαζούσης αυτώ και της ιεράς των αρχιερέων ομηγύρεως».³⁹

Από τον παραπάνω τίτλο συμπεραίνεται ότι το ρητορικό αυτό κείμενο εκφωνήθηκε στο πλαίσιο των προβλέψεων του σιγγιλίου του 1691, όπως αναφέρθηκε παραπάνω. Η αφήγηση σε πρώτο πληθυντικό πρόσωπο δημιουργεί την εντύπωση ότι το «Προσφώνημα» είναι προϊόν της συνεργασίας των σπουδαστών της Σχολής. Η παρέμβαση του διδασκάλου στη σύνταξη τέτοιων κειμένων δεν προβλεπόταν από τις ρυθμίσεις του 1691, αλλά θα πρέπει να θεωρηθεί εξαιρετικά πιθανή, γιατί πέρα από την έκφραση ευχαριστιών και την απόδοση τιμής, οι λόγοι αυτοί αποδείκνυαν δημοσίως την πρόοδο των

³⁸ Η καταξίωση αυτή επιβεβαιώνεται και από την έγγραφη αίτηση την οποία υπέβαλαν μητροπολίτες και λαϊκοί στον Σουλτάνο στις 9 Μαρτίου 1689 για την επαναφορά του Καλλινίκου στον θρόνο. Βλ. Γεννάδιος Μ. Αραμπατζόγλου, *Φωτίειος Βιβλιοθήκη ήτοι επίσημα και ιδιωτικά έγγραφα και άλλα μνημεία σχετικά προς την ιστορίαν του Οικουμενικού Πατριαρχείου μετά γενικών και ειδικών προλεγομένων*, τόμ. Β', εν Κωνσταντινουπόλει 1935, σ. 113-114, όπου καταχωρείται το κείμενο της αιτήσεως [στο εξής: Αραμπατζόγλου, 2, 1935].

³⁹ Βλ. εδώ, φ. 1, σ. 1.

διδασκομένων, άρα και τη διδακτική επιτυχία των διδασκόντων⁴⁰.

Για το πρόσωπο, που ανέλαβε να εκφωνήσει τον συγκεκριμένο λό-γο, δεν παρέχεται καμία πληροφορία στο κείμενο. Από άλλες πηγές είναι γνωστό ότι ο ρόλος αυτός συνιστούσε προνόμιο, το οποίο παρεχόταν στον πρώτο αριστούχο, εφόσον το ήθος του ήταν ανάλογο της επίδοσής του, κατά τη γνώμη των διδασκάλων της Σχολής.⁴¹ Τέτοιες ρητορικές επιδείξεις ήταν θεσμός στα πανεπιστημιακά ιδρύματα της Δυτικής Ευρώπης την ίδια περίοδο, όπου εφαρμόζονταν με τις ίδιες προϋποθέσεις και διεκπεραιώνονταν με τον ίδιο περίπου τρόπο.⁴²

Ως συγγραφέας του συγκεκριμένου «Προσφωνήματος» κατονο-μάζεται από τον Μακάριο Καλογερά ο Ιάκωβος Μάνος ο Αργεΐος.⁴³ Η μαρτυρία του Μακαρίου για το κείμενο του

⁴⁰ Βλ. σχετικά Βασίλειος Κ. Μπακούρος, *Οι φιλολογικές - διδακτικές μέθοδοι κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Οι θέσεις των αριστοτελικών λογίων και οι ενστάσεις των διαφωτιστών*, Αθήνα 2008, σ. 40.

⁴¹ Βλ. Γεώργιος Προυσαεύς, *Αρίθμησις κοινή και διδακτική μετά μακρών προλεγομένων περί εκπαιδύσεως*, εν Κωνσταντινουπόλει 1855, σ. 100-101 [στο εξής: Προυσαεύς, 1855].

⁴² Βλ. σχετικά Schinz, 1929, p. 31.

⁴³ Για τον Ιάκωβο Μάνο τον Αργεΐο βλ. ενδεικτικά τα εξής: 1) Δημήτριος Προκοπίου, «Επιτετημένη επαρίθμηση των κατά των παρελθόντα αιώνα λογίων Γραικών, και περί τινων εν τω νυν αιώνι ανθούντων»: Κ. Ν. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τόμος Γ', εν Βενετία, 1872, σ. 499 [στο εξής: Προκοπίου, 1872] 2) Ανδρέας Παπαδόπουλος Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία ήτοι Κατάλογος των από πτώσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι εγκαθιδρύσεως της εν Ελλάδι βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ελλήνων εις την ομιλουμένην, ή εις την αρχαίαν ελληνικήν γλώσσαν*, τόμος Α', εν Αθήναις 1854, σ. 219 [στο εξής: Βρετός, 1, 1854] 3) Α. Κ. Πέκιος, *Πνευματική άποψις της τουρκοκρατουμένης Ελλάδος*, εν Κωνσταντινουπόλει 1879, σ. 108 [στο εξής: Πέκιος, 1879]. Η πληροφορία του Μακαρίου σώζεται στο χειρόγραφο του Αγιοταφικού Μετοχίου Κωνσταντινουπόλεως αρ. 495, με βάση την παλαιά καταλογογράφηση, φύλλο 87^v- 88^f. Βλ. [Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς], *Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη ήτοι Κατάλογος των εν ταις βιβλιοθήκαις του αγιωτάτου αποστολικού τε και καθολικού ορθοδόξου πατριαρχικού θρόνου των Ιεροσολύμων και πάσης Παλαιστίνης αποκειμένων ελληνικών κωδίκων*, συνταχθείσα μεν και φωτοτυπικοίς κοσμηθείσα πίναξιν υπό- , τύποις δ' εκδοθείσα αναλώμασι του Αυτοκρατορικού Ορθοδόξου Παλαιστίνου Συλλόγου, τόμος τέταρτος, εν Πετρούπολει 1899, σ. 641.

1698, έχει βαρύνουσα σημασία, γιατί υπήρξε μαθητής του Ιακώβου στην Πατριαρχική Σχολή.⁴⁴ Ο προβληματισμός για τον πραγματικό συγγραφέα του «Προσφώνηματος» αναγκαστικά διαπλέκεται με τον προβληματισμό για το πρόσωπο, που τιμήθηκε με το καθήκον της δημόσιας προσφώνησης του Πατριάρχη Καλλινίκου, για το οποίο επίσης δεν υπάρχει καμία ενδεικτική πληροφορία.

Η διερεύνηση των παραπάνω ζητημάτων διευκολύνεται από τη σύγκριση του «Προσφώνηματος» του 1698 με το μεταγενέστερο προσφώ-νημα του 1703, το οποίο, όπως προαναφέρθηκε, παραδίδεται επίσης ως έργο του Ιακώβου. Πρόκειται για δύο ρητορικά κείμενα υψηλής καλλιέργειας της αρχαίας γλώσσας με σύνθετο περιεχόμενο, που μαρτυρούν τον ώριμο στοχασμό του συγγραφέα τους. Δεν είναι, λοιπόν, απλώς μαθητικά γυμνάσματα. Για τους ίδιους λόγους η εκφώνησή τους θα πρέπει να ανατέθηκε σε τελειόφοιτο της Ακαδημίας, ώστε να εξασφαλιστεί σε ένα βαθμό η εγκυρότητά τους ως κειμένων αποδεικτικών και επιδεικτικών του μαθητικού δυναμικού της Σχολής.

Υφολογικά και πραγματολογικά τα δύο κείμενα εμφανίζουν εξαιρετικές ομοιότητες: εγκωμιαστικό τόνο, προσήλωση στην αττική διάλεκτο, συχνές παραπομπές στην Παλαιά και Καινή Διαθήκη, άμεση επίδραση της αριστοτελικής σκέψης. Τα στοιχεία αυτά, όμως, ανευρίσκονται και σε μεταγενέστερα ανάλογα έργα άλλων πατριαρχικών λογίων από το διδακτικό προσωπικό της Ακαδημίας, όπως είναι ο Αντώνιος Βυζάντιος, ο Νικόλαος Κριτίας, ο Δωρόθεος Λέσβιος και άλλοι.⁴⁵ Πρόκειται, επομένως, για γραμματειακά δείγματα, που

⁴⁴ Βλ. τις σχετικές βιογραφικές πληροφορίες που παρέχει ο Αλέξανδρος Τυρναβίτης στον «Βίο Μακαρίου Πατμίου»: Κ. Ν. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τόμος Γ', εν Βενετία 1872, σ. 505.

⁴⁵ Βλ. ενδεικτικά τα εξής: 1) «Προσφώνημα εις τον οικουμενικόν πατριάρχην κύριον Γαβριήλ τω αφε' έτει. Σύγγραμμα του μακαρίτου διδασκάλου Αντωνίου [του Βυζαντίου]»: Διον. Α. Ζακυθινός, «Κατάλογος της συλλογής Περικλέους Ζερλέντη», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, 13 (1937) 293 2) «Προσφώνημα τω παναγίω και οικουμενικώ πατριάρχη κυρίω Κυρίλλω κατά το β' έτος της τούτου πατριαρχείας [...]. Πόνημα Κριτίου, του και διδασκάλου της εν Κωνσταντίνου Σχολής»: ό. π. 3) «του αυτού κυρ δωροθέου εν είδει εγκωμίου λογίδριον προς τον πανιερώτατον μητροπολίτην κυρ σαμουήλ»: Βασίλειος Κ. Μπακούρος, *Σαμουήλ Χαντζερής ο Βυζάντιος*

απηχούν τη φιλολογική παράδοση της Ακαδημίας. Σε αυτό το εκπαιδευτικό ίδρυμα, μέσω της διδασκαλίας, η παράδοση αυτή είχε διαμορφώσει ένα ενιαίο ρητορικό ύφος και ήθος, με αποτέλεσμα να αποβαίνει εξαιρετικά δυσχερής η απόδοση ενός ανώνυμου έργου, όπως το «Προσφώνημα» του 1698, σε ένα συγκεκριμένο πατριαρχικό λόγο, με βάση τα εσωτερικά τεκμήρια που παρέχει.

Παρά την απουσία τέτοιων τεκμηρίων η σύνδεση του «Προσφω-νήματος» με το πρόσωπο του Ιακώβου Μάνου από τον Μακάριο, αν συνδυαστεί με το προσφώνημα του 1703, το οποίο παραδίδεται ως έργο του, παρέχει μια αρκετά πειστική έμμεση απόδειξη ότι ο λόγιος αυτός αποτέλεσε τον ιθύνοντα συγγραφικό του και των δύο αυτών κειμένων. Στη σύνταξή τους ο Ιάκωβος μετείχε ως διδάσκαλος της Σχολής και όχι ως μαθητής, όπως υποστηρίζει ο Μ. Γεδεών για το προσφώνημα του 1703.⁴⁶

Οι πληροφορίες των πηγών για το διδακτικό προσωπικό της Σχολής στα τέλη του δέκατου έβδομου και τις αρχές του δέκατου όγδοου αιώνα είναι ελλιπέστατες, με αποτέλεσμα να αντιφάσκουν συχνά οι διαπιστώσεις όχι μόνο μεταξύ των ερευνητών αλλά ακόμη και μεταξύ διαφορετικών έρ-γων του ίδιου ερευνητή.⁴⁷ Ειδικότερα, για τον Ιάκωβο Μάνο δεν είναι γνωστή η διάρκεια φοίτησης και κυρίως το έτος αποφοίτησής του από την Ακαδημία. Η σχολαρχία του τοποθετείται από τους μελετητές στο διάστημα 1707 έως το 1715/1721.⁴⁸ Οι βιογραφικές πληροφορίες άλλων τροφίμων της Σχολής και συγκεκριμένα του Αδαμαντίου Ρυσίου,⁴⁹ που διετέλεσε μαθητής του Ιακώβου και διδάσκαλος της Σχολής, καθιστούν αδύνατη την παρουσία του Ιακώβου στην Ακαδημία ως μαθητή το 1703, αφού ο μαθητής του Ρύσιος δίδασκε δημόσια κατά το διάστημα

(1700-1775). *Η συμβολή του στην πνευματική κίνηση του Γένους κατά τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 2008, σ. 459-461.

⁴⁶ Βλ. εδώ, σ. 6, αρ. σημ. 29.

⁴⁷ Βλ. εδώ, σ. 12, αρ. σημ. 52, 53 και 54.

⁴⁸ Βλ. τα εξής: 1) Γεδεών, 1883, σ. 133 2) Γριτσόπουλος, *ό. π.*, σ. 295-302.

⁴⁹ Για τον Αδ. Ρύσιο βλ. ενδεικτικά Βρετός, 1, 1854, σ. 242. Πρόκειται, όπως είναι γνωστό, για τον πατέρα της Θωμαΐδος Ρυσίου, μητέρας του Αδ. Κοραή.

1700 έως 1704.⁵⁰ Άλλωστε, το προσφώνημα του 1703 παραδίδεται ως έργο του Ιακώβου με το εξής σχόλιο: «σύγγραμμα του μακαρίτου **διδασκάλου** Γιακουμής»⁵¹. Εκ παραδρομής, λοιπόν, ο Μ. Γεδεών θεώρησε τον Ιάκωβο σπουδαστή της Σχολής έως το 1703,⁵² αφού και ο ίδιος σε προγενέστερη μελέτη του, είχε πιθανολογήσει ότι ο Ιάκωβος δίδαξε κατ' οίκον τον Ρύσιο,⁵³ και ότι ο τελευταίος σχολάρχησε στην Ακαδημία κατά το διάστημα 1702 ή 1703 έως το 1704,⁵⁴ εκδοχές τις οποίες αποδέχεται και ο Τ. Γριτσόπουλος,⁵⁵

Οι παραπάνω διαπιστώσεις αποκλείουν την επιμήκυνση της μαθη-τείας του Ιακώβου στη Σχολή. Δεν διευκρινίζουν, ωστόσο, πότε ακριβώς υπήρξε διδάσκαλος και σχολάρχης της Ακαδημίας. Η διδακτική σχέση του Ρυσίου με τον Ιάκωβο, όπως προαναφέρθηκε, θεωρήθηκε έως σήμερα ιδιωτικού χαρακτήρα. Οι σχετικές πηγές, όμως, δεν αναφέρονται σε άλλη ιδιωτική διδασκαλία του Ιακώβου, πέραν αυτής που άσκησε στον οίκο του Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου.⁵⁶ Η υπόθεση της κατ' οίκον διδασκαλίας του Ρυσίου διατυπώθηκε από τον Μ. Γεδεών, για να δικαιολογήσει ένα εκπαιδευτικό παράδοξο: ο μαθητής Ρύσιος προηγείται στη δημόσια διδασκαλία και στη σχολαρχία της Ακαδημίας από τον φημισμένο διδάσκαλό του Ιάκωβο. Ο Τ. Γριτσόπουλος, συμφωνώντας με τον Μ. Γεδεών, επιχείρησε να αιτιολογήσει το παράδοξο αυτό. Έτσι υπέθεσε ότι η ηγεμονική αμοιβή του Ιακώβου από τον Μαυροκορδάτο ήταν η αιτία, η οποία τον κράτησε μακριά από τη Σχολή έως το 1707.⁵⁷

Η τοποθέτηση της σχολαρχίας του Ρυσίου από τους μελετητές, το 1703, στηρίζεται στην πανηγυρική προσφώνηση, που δήθεν εκφώνησε ο Ρύσιος κατά την ενθρόνιση του

⁵⁰ Βλ. σχετικά τα εξής: 1) Ανδρόνικος Δημητρακόπουλος, *Ορθόδοξος Ελλάς ήτοι περί των Ελλήνων των γραμμάτων κατά Λατίνων και των συγγραμμάτων αυτών*, εν Λειψία 1872, σ. 180 [στο εξής: Δημητρακόπουλος, 1872] 2) Γριτσόπουλος, 1, 1966, σ. 288.

⁵¹ Γεδεών, 1911, σ. 194 [η υπογράμμιση είναι δική μου].

⁵² *Ο. π.*, σ. 203.

⁵³ Βλ. Γεδεών, 1883, σ. 135.

⁵⁴ *Ο. π.*, σ. 133.

⁵⁵ Βλ. Γριτσόπουλος, *ό. π.*

⁵⁶ Βλ. σχετικά Προκοπίου, 1872, *ό. π.*

⁵⁷ Βλ. Γριτσόπουλος, *ό. π.*, σ. 295.

Πατριάρχη Γαβριήλ Γ΄ το έτος αυτό.⁵⁸ Το κείμενο αυτού του πανηγυρικού λόγου εκδόθηκε το 1748.⁵⁹ Στον τίτλο του προσδιορίζεται ότι εκφωνήθηκε το δεύτερο έτος της πατριαρχείας του Γαβριήλ και επεξηγείται: «ήτοι το αμμγ΄[1703]». ⁶⁰ Από το περιεχόμενό του αποδεικνύεται ότι δεν πρόκειται για τον πανηγυρικό της ενθρονίσεως του Γαβριήλ αλλά για τον πανηγυρικό της εορτής του Πάσχα.⁶¹ Το δεύτερο έτος της πατριαρχείας του Γαβριήλ δεν ήταν ωστόσο το 1703 αλλά το 1704.⁶² Το Πάσχα του 1703 ο Ιάκωβος, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, προσφώνησε συνοδικώς τον Γαβριήλ. Ο εκδότης του λόγου, Ιωάννης Μανωλάκης, θέλοντας να χρονολογήσει ακριβέστερα την προσφώνηση του Ρυσίου, εκ παραδρομής την τοποθέτησε το 1703, παρασύροντας τους μελετητές, οι οποίοι στηρίχθηκαν στην έκδοσή του.⁶³

Αν λοιπόν η εκφώνηση τέτοιων λόγων αποτελούσε πρωτίστως καθήκον του σχολάρχη, είναι σαφές ότι κατά την πατριαρχεία του Γαβριήλ σχολαρχούσε ο Ιάκωβος, ο οποίος προσφώνησε πρώτος τον νεοεκλεγέντα πατριάρχη, το 1703. Ο υποθετικός χαρακτήρας της παραπάνω διαπίστωσης οφείλεται στο γεγονός ότι το καθήκον τέτοιων προσφωνήσεων είχε ανατεθεί επί Γαβριήλ όχι μόνο στον σχολάρχη αλλά και σε οποιοδήποτε άλλο διδάσκαλο της Σχολής.⁶⁴

Επομένως, το προσφώνημα του 1703, έργο του Ιακώβου, και το ανώνυμο ομοειδές κείμενο του 1698

⁵⁸ Βλ. ενδεικτικά τα εξής: 1) Μηνάς Δ. Χαμουδόπουλος, «Η Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή», περ. *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 1 (1880-1881) 171 2) Γριτσόπουλος, *ό. π.*, σ. 288.

⁵⁹ Βλ. [Διαμαντής Ρύσιος], *Λατίων θρησκείας έλεγχοι 36 κ΄ τις ο εκάστου λόγος*. Συλλεχθείσα παρά του λογιωτάτου διδασκάλου - του εκ Σμύρνης και μετ΄ επιμελείας διορθωθείσα παρά Ιωάννου Μανωλάκη του εκ Κωνσταντινουπόλεως, Ενετίησι. Εις Αμστελτάμι, αμμη [1748], σ. 290-315 [στο εξής: Ρύσιος, 1748].

⁶⁰ *Ο. π.*, σ. 290.

⁶¹ Βλ. ενδεικτικά : «Πάλιν ανέστηκεν των ημερών η ποθεινή και σωτήριος[...]καθ΄ ην ο σωτήρ τας του Άδου πολυπλόκους διαρρήξας σειράς»: *ό. π.*

⁶² Βλ. Γεδεών, *Πατριαρχικοί Πίνακες*, σ. 492.

⁶³ Βλ. ενδεικτικά τα εξής: 1) Κ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία. Βιογραφίαι των εν τοις γράμμασι διαλαμπάντων Ελλήνων από της καταλύσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι της εθνεγερσίας (1453-1821)*, εν Αθήναις 1868, σ. 467 [στο εξής: Σάθας, 1868] 2) Γριτσόπουλος, *ό. π.*, σ. 288-289.

⁶⁴ Βλ. Γεδεών, 1883, σ. 123.

αποτελούν προϊόντα της δημόσιας διδασκαλίας του Ιακώβου στη Σχολή. Είναι πιθανό ότι ο Ιάκωβος ήταν πλέον σχολάρχης το 1703, ενώ ο μαθητής του Ρύσιος είχε αναλάβει καθήκοντα διδασκάλου από το 1700. Έτσι, αποκαθίσταται η αναμενόμενη διαδοχή του διδασκάλου Ιακώβου από τον μαθητή του Ρύσιο στη Σχολή, επιμηκύνεται η σχολαρχία του Ιακώβου και καθίσταται αμφίβολη η σχολαρχία του Ρυσίου, την οποία άλλωστε αγνοούν οι αρχαιότερες μαρτυρίες για την Ακαδημία.⁶⁵

Επιβεβαιώνεται συνεπώς η πληροφορία του Μακαρίου, που αποδίδει τον λόγο του 1698 στον Ιάκωβο. Η πληροφορία του Μακαρίου είναι ακριβής, στον βαθμό που ο Ιάκωβος είχε την εποπτεία της σύνταξης του κειμένου, το οποίο στην παρούσα μορφή του έχει λογιότατο χαρακτήρα, όπως ήδη αναφέρθηκε. Η παρέμβαση του διδασκάλου σε τέτοιες συνεργατικές προσπάθειες της τάξης είναι συχνά τόσο ισχυρή, ώστε το αποτέλεσμα να φέρει ανεξίτηλα τη σφραγίδα του. Η χρήση του πρώτου πληθυντικού προσώπου, το οποίο εκφράζει μέσω του επιλεγμένου διδασκόμενου τη μαθητική κοινότητα, συνιστά ρητορικό προσωπείο, που αποκρύπτει το πρώτο ενικό πρόσωπο του διδάσκοντος και αποδίδει τη γνώμη της σχολικής κοινότητας στο σύνολό της.

2.1. Η φιλολογική και ιστορική αξία του «Προσφωνήματος»

Το κείμενο αυτό αποτελεί ένα αξιόλογο γλωσσικό και φιλολογικό μνημείο αλλά και μια σημαντική ιστορική πηγή για την εκπαίδευση και, γενικότερα, για την πνευματική κίνηση του Γένους κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Ως ιστορική πηγή

⁶⁵ Βλ. [Θεόδωρος Μ. Αριστοκλής], *Κωνσταντίου Α΄ του από Σιναίου αιδίδμου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως του Βυζαντίου βιογραφία και συγγραφαί αι ελάσσονες εκκλησιαστικαί και φιλολογικαί και τινες επιστολαί του αυτού*, εξέδθησαν μετά παραρτήματος αδεία και εγκρίσει της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας υπό- του εκ Χάλκης τη φιλοκάλω προτροπή Δημητρίου Πασπάλλη, εν Κωνσταντινουπόλει 1866, σ. 353-354. Η αρχαιότερη μαρτυρία για τη θέση του Ρυσίου στη Σχολή παρέχεται στην έκδοση των λόγων του, όπου σημειώνεται ότι η προσφώνηση του Πατριάρχη Γαβριήλ έγινε όταν ο «συγγραφεύς προϊστάμενος της εν βυζάντιω σχολής». Βλ. Ρύσιος, 1748, σ. 371. *Προϊστάμενοι* της Σχολής καλούνταν, ωστόσο, όχι μόνο οι σχολάρχες αλλά και αυτοί που διεύθυναν τα επιμέρους τμήματά της. Βλ. Προυσαεύς, 1855, σ. 10.

βεβαιώνει την αποδοχή μιας θεμελιώδους οργανωτικής αρχής της εκπαίδευσης με αριστοτελική προέλευση, όπως θα φανεί κατά τον σχολιασμό του στη συνέχεια. Η παιδεία, μέσω των επιστημών, διαμορφώνει πολιτικό ήθος και συμβάλλει τόσο στην αρμονική συμβίωση των πολιτών όσο και στην κοινωνική ευταξία:

«Διά δε των επιστημών ήθη τε ρυθμίζεται κάλλιστα, και οικονόμος άριστος, και εν πολιτείαις διαιτητής εμπειρότατος, ο τούτων ευμοιρήσας καθίσταται».⁶⁶

Αξιοσημείωτη είναι η ορθολογιστική κατοχύρωση αυτής της αρχής:

«ταύτα δε υπό της ευνομίας γίνεται· την δε ευνομίαν η των χρωμένων αρετή φυλάττει· της δ' αρετής οι λόγοι τοις ανθρωπίνοις αίτιοι, τους δε λόγους η των φιλομαθών εμποιεί άσκησις, την δε άσκησιν η αλήθεια, την δε αλήθειαν η περί ταύτην σχολή, ης επιστήμαι εργάτιδες».⁶⁷

Το «Προσφώνημα» παρέχει ασφαλή μαρτυρία ότι η Σχολή στα τέλη του δεκάτου εβδόμου αιώνας, διαιρείται σε δύο τμήματα: στο κατώτερο, της εγκυκλίου παιδεύσεως, στο οποίο οι σπουδαστές καταρτιζόνταν γλωσσικά και γραμματικά, ώστε *εμμελέστατα φθέγεσθαι*, και στο ανώτερο, των επιστημών, που περιλάμβανε τη μελέτη της φιλοσοφίας.⁶⁸ Η ενασχόληση με τις *θείες γραφές* εντάσσεται στην εγκύκλια παιδεία.⁶⁹ Σε γενικές γραμμές, οι πληροφορίες του «Προσφωνήματος» για την οργάνωση της Σχολής πιστο-ποιούν την υλοποίηση των εξαγγελιών του σιγιλίου του 1691.⁷⁰ Το σι-γίλλιο ως συστατικό γράμμα περιέχει βέβαια περισσότερες οργανωτικές λεπτομέρειες, οι οποίες για ευνόητους λόγους αποσιωπώνται σε ένα πανη-γυρικό λόγο, όπως το «Προσφώνημα». Μία μόνο μαρτυρία των μαθητών δεν καταγράφεται στο σιγίλλιο, γιατί πιθανώς ήταν αυτονόητη. Πρόκειται για τη μελέτη των θείων γραφών.

⁶⁶ Βλ. εδώ, φ. 2^v, σ. 4.

⁶⁷ Ο. π., φ. 3, σ. 5.

⁶⁸ Ο. π., φ. 2^v, σ. 4 και φ. 3, σ. 5.

⁶⁹ Ο. π., φ. 2^v, σ. 4.

⁷⁰ Βλ. Κομνηνός Υψηλάντης, 1870, σ. 206-207.

Ως κεντρικό γνωστικό αντικείμενο της εκπαιδευτικής διαδικασίας προβάλλεται η φιλοσοφία, στην οποία εντάσσονται όλες οι επιστήμες.⁷¹ Εμφανής είναι η κυριαρχία του αριστοτελισμού, όχι μόνο γιατί κατονομάζεται ο Σταγειρίτης⁷² αλλά κυρίως γιατί ο αριστοτελικός στοχασμός φαίνεται ότι έχει επηρεάσει ριζικά τις πολιτικές και κοινωνικές αντιλήψεις των σπουδαστών της Σχολής, όπως αποδεικνύεται από συγκεκριμένα χωρία του «Προσφωνήματος».⁷³

Βασική πεποίθηση του ρήτορα είναι ότι η φιλοσοφία με όργανο τον Λόγο οδηγεί τον άνθρωπο στη σοφία, η οποία συνίσταται στην οντολογική σύλληψη του φυσικού κόσμου ως δημιουργήματος - κτιστού. Αυτή η φιλοσοφική στάση με τον αριστοτελικό προσανατολισμό της σχετίζεται με τη νέα θεώρηση του Αριστοτέλη, που είχε εισαγάγει στη Σχολή ο Θεόφιλος Κορυδαλεύς.⁷⁴ Δεν αναπαράγει, ωστόσο, απλώς τη θεώρηση αυτή. Η σοφία, για τους σπουδαστές της Σχολής, αποτελεί μια γνωστική οδό μέσω της οποίας το *κατ' εικόνα* άγεται στο *καθ' ομοίωση* με τον σοφό Κτίστη, δηλαδή τον Θεό – Δημιουργό. *Η γνώση οδηγεί στη θέωση:*

«και εν κεφαλαίω ειπείν αι επιστήμαι κατά λόγον, και ως προσήκει λογικώ διάγειν τον βίον τους αυτού εγκρατείς εκπαιδεύουσι, και τω μόνω σοφώ Θεώ τούτους κατά το εγχωρούν ανθρωπίνη φύσει εξομοιούσι· και γαρ δια φιλοσοφίας άνθρωποι θεαταί της των όντων γίνονται φύσεως».⁷⁵

⁷¹ Βλ. εδώ, φ. 2^v, σ. 4 και φ. 3, σ. 5. Οι επιστήμες διδάσκονταν στη Σχολή, στο πλαίσιο της φιλοσοφίας, χωρίς να αποτελούν αυτόνομα διδακτικά αντικείμενα, όπως έχει υποστηριχτεί. Βλ. Ματθαίος Κ. Παρανίκας, *Σχεδιάγραμμα περί της εν τω ελληνικώ έθνει καταστάσεως των γραμμάτων από Αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ) μέχρι των αρχών της ενεστώσης (19^η) εκατονταετηρίδος*. (Αναγνωσθέν εν τω εν Κ/Πόλει Ελληνικώ Φιλολογικώ Συλλόγω κατά Ιούνιον του 1866), εν Κωνσταντινουπόλει 1867, σ. 24.

⁷² Βλ. εδώ, φ. 3^v, σ. 6.

⁷³ Βλ. επίσης εδώ τα σχετικά χωρία του «Προσφωνήματος» και τα αντίστοιχα αριστοτελικά χωρία, σ. 27, αρ. σημ. 127, και 128 και σ. 28, αρ. σημ. 31.

⁷⁴ Βλ. Νίκος Κ. Ψημμένος., *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*. Ανθολογία κειμένων με εισαγωγή και σχόλια -, τόμ. Α': *Η κυριαρχία του Αριστοτελισμού. Προκορυδαλική και κορυδαλική περίοδος*, Αθήνα. 1988, σ. 173-175.

⁷⁵ Βλ. εδώ, φ. 3, σ. 5.

Αποδεικνύεται, λοιπόν, ότι κατά τα τέλη του δέκατου έβδομου αιώνα στο κεντρικό εκπαιδευτήριο του Γένους η φιλοσοφία συλλαμβάνεται σε μεγάλο βαθμό εκκοσμηκευμένη. Καθηγητές και σπουδαστές δεν αντιμετωπίζουν διλήμματα σχετικά με την προτεραιότητα της μεταφυσικής έναντι της φυσικής γνώσης, της Αποκάλυψης έναντι της Επιστήμης και της Θεολογίας έναντι της Φιλοσοφίας. Στην πραγματικότητα, η παραδοσιακή ιεράρχηση αξιών, προς την οποία αντιτάχθηκαν οι λόγιοι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, απουσιάζει.⁷⁶ Η φιλοσοφία είναι η οδός της θέωσης του πεπαιδευμένου ανθρώπου.⁷⁷

Από την αρχαία ελληνική γραμματεία, πλην του Αριστοτέλη, μνημονεύονται τα ονόματα του Ομήρου και του Δημοσθένη.⁷⁸ Από τις αναφορές αυτές δεν είναι δυνατόν να διαπιστωθεί ποιο ακριβώς από τα ομηρικά έργα ή τους λόγους του Αθηναίου ρήτορα διδάσκονταν στη Σχολή.⁷⁹ Αν και δεν κατονομάζεται ο ιστορικός Ηρόδοτος, παρατηρούνται σαφείς επιδράσεις από το ιστορικό έργο του και αναφορές σε χωρία από την *Κλειώ*.⁸⁰

⁷⁶ Βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα 1988, σ. 41-42.

⁷⁷ Η φιλοσοφία περιλαμβάνει τις επιστήμες που εξομοιώνουν τον άνθρωπο με το Θεό, όσο επιτρέπεται στην ανθρώπινη φύση. Βλ. παραπάνω στη σημείωση, αρ. 75.

⁷⁸ *Ο. π.*, φ. 1^v, σ. 2.

⁷⁹ Ο Ιωάννης Ζυγομαλάς, ένας από τους γνωστότερους διδασκάλους της Πατριαρχικής Σχολής κατά τον δέκατο έκτο αιώνα, είχε περιλάβει στο έργο του *Επιτομή της καθ' Έλληνας Γραμματικής* γνωμικά από τους λόγους του Δημοσθένη και είχε συγγράψει σημειώσεις για τον ρήτορα αυτό. Για τη διδασκαλία των ομηρικών επών στη Σχολή έως τα τέλη του δέκατου έβδομου αιώνα δεν υπάρχουν πληροφορίες. Η επιβίωση της ομηρικής παράδοσης μεταξύ των πατριαρχικών λογίων του δέκατου έκτου αιώνα αποδεικνύεται, πάντως, από το έργο του διδασκάλου της Σχολής Γεωργίου του Αιτωλού. Βλ. σχετικά τα εξής: 1) Βασίλειος Κ. Στεφανίδης, «Στίχοι Γεωργίου του Αιτωλού» περ. *Byzantinische Zeitschrift*, 16 (1907) 468-469 2) Γριτσόπουλος, 1, 1966, σ. 105 3) Αγγελική Γ. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τα μαθηματάρια των ελληνικών σχολείων της Τουρκοκρατίας. Διδασκόμενα κείμενα, σχολικά προγράμματα, διδακτικές μέθοδοι. Συμβολή στην ιστορία της νεοελληνικής παιδείας*. Διδακτορική διατριβή, Αθήναι, 1993, σ. 142-149.

⁸⁰ Βλ. εδώ, σ. 25, αρ. σημ. 126 και σ. 33, αρ. σημ. 162.

Οι σπουδαστές, πάντως, εμφανίζονται ιδιαίτερα εξοικειωμένοι με τις ρητορικές τεχνικές, αποκλίνοντας συχνά από τους ρητορικούς κοινούς τόπους, με αποτέλεσμα και ο επιδεικτικός χαρακτήρας του λόγου να γίνεται εντονότερος και ο εγκωμιασμός του Καλλινίκου λαμπρότερος. Οι αποκλίσεις αυτές παραπέμπουν στη ρητορική του *Περικλέους Επιταφίου* του Θουκυδίδη και του *Πανηγυρικού* του Ισοκράτη. Για παράδειγμα, ενώ προβάλλεται το *ήθος του ομιλητή*, καθώς ο ρήτορας διαπιστώνει την αδυναμία του να συντάξει εγκωμιαστικό λόγο, η προβολή στη συνέχεια επιτείνεται μέσω της σύγκρισής του με τους επαγγελματίες ρήτορες.⁸¹ Αποτέλεσμα αυτής της ρητορικής τεχνικής είναι, τελικά, να προσεγγίσει ο ρήτορας και το *ήθος του ακροατή*, αφού επιτείνεται το εγκώμιο του κεντρικού προσώπου του ακροατηρίου, δηλαδή του Καλλινίκου, ο οποίος είναι και ο κύριος αποδέκτης αυτού του λόγου.⁸²

Ο ρήτορας απομακρύνεται, επίσης, από την παράδοση των εγκωμιαστικών λόγων, οι οποίοι καταρχάς παρουσίαζαν επιλεγμένα βιογραφικά στοιχεία του εγκωμιαζόμενου προσώπου. Με αυτό τον τρόπο επικεντρώνει την προσοχή τη δική του αλλά και του ακροατηρίου στην προσφορά του Καλλινίκου, η οποία γίνεται σταδιακά γνωστή κατά την περίοδο της πατριαρχείας του.⁸³

⁸¹ Βλ.: «(και γαρ ουχ ὅπως ἡμιν [...] ἡ αὐτῆς ευφημία)»: *Ὁ. π.*, φ. 1^ν, σ. 2.

⁸² Βλ.: «ἐπεὶ δε [...] ἤκομεν». *Ὁ. π.* Για τη ρητορική τεχνική μέσω της οποίας επιτείνεται το *ήθος του ομιλητή* κυρίως στον Ισοκράτη βλ. Β. Θεοδωρακόπουλος, «Πληροφορίες υποδομής για την ερμηνεία των ρητορικών κειμένων», περ. *Νέα Παιδεία*, τχ. 8 (1979) 114-115.

⁸³ Βλ.: «Διάτοι [...] ὠφεληθέντες». *Ὁ. π.*, φ. 1^ν, σ. 2-φ. 2, σ. 3. Ανάλογη απόκλιση από τα ρητορικά ειωθότα παρατηρείται στο κεφάλαιο 36 του *Περικλέους Επιταφίου*: «ὦν ἐγὼ τα μεν κατὰ πολέμους ἔργα, οἱς ἕκαστα ἐκτήθη, ἢ εἰ τι αὐτοὶ ἢ οἱ πατέρες ἡμῶν βάρβαρον ἢ Ἕλληνα πόλεμον ἐπιόντα προθύμως ἡμννάμεθα, μακρηγορεῖν ἐν εἰδόσιν οὐ βουλόμενος, εἰάσω»: Θουκυδίδης, II, 36, σύμφωνα με την έκδοση Thucydides, *History of the Peloponnesian War*. Books 1-2. Volume I, edited Jeffrey Henderson, translated Charles Forster Smith. The Loeb Classical Library, London ¹¹2003. Η άμεση επίδραση από τον *Επιτάφιο* στο «Προσφώνημα» αποδεικνύεται και από την προοιμακή αναφορά στους ομηρικούς επαινούς και στο ζεύγος *λόγος-έργον*: «τοῖς καθ' Ὀμηρον ἐπαινεῖν εἰδόσι και οἱς βίος ο λόγος, ἔργον αν γ' εἴη ἡ αὐτῆς ευφημία»: ἐδῶ, φ. 1^ν, σ. 2. Πρβλ. ενδεικτικά: «οὐ τοὺς λόγους τοῖς ἔργοις βλάβην ἡγούμενοι, ἀλλὰ μη προδιδαχθῆναι μάλλον λόγῳ πρότερον ἢ ἐπὶ α δεῖ ἔργῳ ελθεῖν» και «οὐδέν προσδεόμενοι οὔτε Ομήρου ἐπαινέτου»:

Από τους Πατέρες μνημονεύονται ο Μ. Αθανάσιος, ο Μ. Βασίλειος, ο Γρηγόριος Ναζιανζηνός και ο Ιωάννης Χρυσόστομος.⁸⁴ Οι αναφορές όμως αυτές δεν αφορούν ειδικώς στο συγγραφικό έργο τους, αλλά γενικώς στην εκκλησιαστική δράση τους, που συσχετίζεται με τη δράση του Καλλινίκου ως Πατριάρχη. Το μοναδικό πατερικό έργο που μνημονεύεται, είναι ο *Λόγος εις το Άγιον Πάσχα* του Γρηγορίου Ναζιανζηνού.⁸⁵ Αυτή η προτίμηση οφείλεται στο γεγονός ότι η προσφώνηση του Καλλινίκου γίνεται τη Δευτέρα της Διακαινησίμου και επομένως ο λόγος έχει πανηγυρικό τόνο, στο πλαίσιο της πάνδημης εορτής του Πάσχα.

Εμφανέστατες είναι οι επιδράσεις από την Αγία Γραφή, γεγονός που καταδουκνύει ότι οι μαθητές της Σχολής μελετούσαν συστηματικά τόσο την Παλαιά όσο και την Καινή Διαθήκη.⁸⁶ Η επίδραση των λειτουργικών κειμένων της Εκκλησίας⁸⁷ αιτιολογείται από την καθιερωμένη συμμετοχή των σπουδαστών στις ακολουθίες, όπως βεβαιώνεται και από άλλες πηγές.⁸⁸

Η φιλολογική αξία του «Προσφωνήματος» υπαγορεύεται από το άρτιο ύφος του και την επιμελημένη ρητορική δομή του. Πρόκειται για ένα εγκωμιαστικό κείμενο του *επιδεικτικού* γένους, με το οποίο προβάλλεται όχι μόνο το εγκωμιαζόμενο πρόσωπο αλλά και ο ρήτορας που το προσφωνεί.⁸⁹

Θουκυδίδης, ΙΙ, 40 και 41. Βλ. Ι. Θ. Κακριδής, *Περικλέους Επιτάφιος* (Θουκυδ. ΙΙ 34-46), Αθήνα ⁸1984, σ. 24, σχόλιο 1 και σ. 28, σχόλιο 4.

⁸⁴ Βλ. εδώ, φ. 4^v, σ. 8-φ. 5, σ. 9.

⁸⁵ *Ο. π.*, σ. 31, αρ. σημ. 148.

⁸⁶ *Ο. π.* ενδεικτικά, σ. 33, αρ. σημ. 145, 146 και 147, σ. 35, αρ. σημ. 152, 153, 154, 155 και 156 και σ. 36, αρ. σημ. 157.

⁸⁷ *Ο. π.* ενδεικτικά, σ. 34-35, αρ. σημ. 150 και 151.

⁸⁸ Οι σπουδαστές όφειλαν να εκκλησιάζονται ανελλιπώς τις Κυριακές, σε όλες τις δεσποτικές και θεομητορικές εορτές, στην ονομαστική τους εορτή, στην ονομαστική εορτή του Πατριάρχη, των συνοδικών αρχιερέων, των διδασκάλων τους, των γονέων τους, ενώ μετείχαν υποχρεωτικά σε όλες τις ακολουθίες της τεσσαρακοστής των Χριστουγέννων και του Πάσχα. Βλ. Προυσαεύς, 1855, σ. 20.

⁸⁹ Ο επιδεικτικός χαρακτήρας του λόγου και η εγκωμιαστική πρόθεση του ρήτορα καθιστούν την προσφώνηση αυτή δείγμα περισσότερο της κοσμικής παρά της εκκλησιαστικής ρητορικής, μολονότι το πνευματικό περιβάλλον από το οποίο προήλθε είναι εκκλησιαστικό. Για τον χαρακτήρα της εκκλησιαστικής ρητορικής κατά την Τουρκοκρατία βλ. τα εξής: 1) Δημ. Σ. Μπαλάνος, «Η εκκλησιαστική ρητορική από των

Κύριος αποδέκτης του εγκωμίου είναι, όπως έχει αναφερθεί, ο Καλλίνικος. Δευτερευόντως τιμάται η Σύνοδος των Αρχιερέων, που πλαισιώνει τον Πατριάρχη. Ο ρήτορας δεν είναι παρών *in sua persona*. Ένας επιλεγμένος μαθητής εκφωνεί τον πανηγυρικό της ημέρας σε πρώτο πληθυντικό πρόσωπο, εκπροσωπώντας τους συμφοιτητές του. Στην πραγματικότητα, όπως έχει επισημανθεί, με τη χρήση αυτής της ρητορικής πλαστοπροσωπίας αποκρύπτεται ο πραγματικός ρήτορας και συντάκτης του κειμένου, δηλαδή ο διδάσκαλος. Μέσω, βέβαια, του διδασκάλου αναδεικνύεται και η μαθητική κοινότητα της Σχολής.

Το «Προσφώνημα» διαιρείται σε τρία μέρη, σύμφωνα με τη παράδοση της εκκλησιαστικής ρητορικής:⁹⁰ το *προοίμιο*,⁹¹ όπου το συλλογικό ρητορικό υποκείμενο προβάλλει το ήθος του και επιδιώκει να αποσπάσει την εύνοια του ακροατηρίου, κατά τα ρητορικά ειωθότα,⁹² τη *διήγηση*,⁹³ όπου πλέκεται το εγκώμιο του Καλλινίκου, και τον *επίλογο*,⁹⁴ Αξιοσημείωτη ρητορικά είναι η προλογική παράγραφος, η οποία καταλαμβάνει εξ απροόπτου το ακροατήριο, γιατί δεν αρχίζει με την καθιερωμένη για προσφώνημα κλητική προσφώνηση αλλά με αναφορά στην Παλαιά Διαθήκη.⁹⁵

Ο λόγος στο σύνολό του εγγράφεται στο σχήμα του κύκλου, που δημιουργεί η πρώτη με την τελευταία παράγραφο του κειμένου, οι οποίες περιέχουν τρεις κοινές αναφορές: στον Θεό - Χριστό, στον Πατριάρχη και στη Σύνοδο.⁹⁶ Το τελευταίο μέρος του λόγου είναι συγκινησιακά φορτισμένο με παραδειγματικές αναφορές στους Πατέρες καθώς και στην Παλαιά και Καινή

χρόνων της δουλείας», περ. *Νέα Εστία*, 32 (1942) 7-10 2) Κωνστ. Κ. Κούρκουλας, *Η θεωρία του κηρύγματος κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας*, Αθήναι 1957.

⁹⁰ Βλ. σχετικά Κ. Γ. Κασίνης, *Η ρητορική των διδασκόντων Μηνιάτη*, τόμος πρώτος: *Α΄. Η αντίθεση*, Αθήνα 1999, σ. 59-60 [στο εξής: Κασίνης, 1999].

⁹¹ Βλ. εδώ: «Ουκ οφθήση [...] ήκομεν»: φ. 1, σ. 1-φ. 1^v, σ. 2.

⁹² Βλ.: «επεὶ δε ουκ εγκώμια συμπλέξει ταύτης προήχθημεν [...] ἀλλ' ὄφλημα ἀποτίσαντες τῶν υπηργημένων ἡμῖν πρὸς αὐτῆς ψυχοφειλεστάτων ἀγαθῶν ἤκομεν»: ὁ. π., φ. 1^v, σ. 2.

⁹³ Βλ.: «Διάτοι τούτο ου κατά ρήτορας χωρούμεν πρὸς τον λόγον [...] οἱ ἀθληταὶ του Χριστοῦ βραβείων ἀπολαύουσι»: ὁ. π., φ. 1^v, σ. 2-φ. 6, σ. 11.

⁹⁴ Βλ.: «Ταῦτα μεν ἡμεῖς [...] ἀμήν»: ὁ. π. φ. 6, σ. 11- φ. 6^v, σ. 12.

⁹⁵ Βλ. εδώ, φ. 1, σ.1.

⁹⁶ Ὁ. π., φ. 1, σ. 1 και φ. 6^v, σ. 12.

Διαθήκη, προκειμένου να εξάγει τα *πάθη* του ακροατηρίου, σύμφωνα με τους κανόνες της ρητορικής τέχνης.⁹⁷ Στην επιλογική παράγραφο οι αναφορές διευρύνονται, για να συμπεριληφθούν οι κληρικοί, δηλαδή οι λαϊκοί αξιωματούχοι του Πατριαρχείου, και ο *χριστώνυμος* Λαός.⁹⁸

Το πλέον αξιόλογο ρητορικό χαρακτηριστικό του «Προσφωνήματος» είναι το ύφος του. Ο λόγος αυτός συγκεντρώνει όλες τις βασικές αρετές της επιμελημένης *λέξεως*, την *ορθότητα*, την *καθαρότητα* το *πρέπον* και τον *κόσμο*.⁹⁹ Αν και οι τρεις πρώτες αρετές είναι αναμενόμενες για ένα κείμενο που προέρχεται από τους λόγιους κύκλους της Ακαδημίας, η τέταρτη αρετή, ο *κόσμος*, εκτός της γλωσσομάθειας του συγγραφέα, μαρτυρεί και το λογοτεχνικό ταλέντο του.

Η συνθετική δύναμη αυτού του ταλέντου επιτρέπει στον συγγραφέα να εντάσσει στον λόγο αυτούσια χωρία από την Αγία Γραφή, προσεκτικά επιλεγμένα, ώστε να μην αλλοιώνεται το ύφος. Με αυτό τον τρόπο και η *ορθότητα* διαφυλάσσεται και ο *κόσμος* ποικίλλεται.¹⁰⁰

Από τα σχήματα λόγου που υπάγονται στον *κόσμο*,¹⁰¹ κυρίαρχο είναι το σχήμα της αντίθεσης στις βασικότερες εκδοχές του: *καταρχάς*, με τη μορφή της *άρσης* - *θέσης*, για να διευκρινίσει και να διασυνδέσει χαρακτηριστικά κατ' ουσίαν αντιφατικά: «ουκ απόβλητον [...] αλλά και μάλα οικείον»¹⁰² έπειτα με τη μορφή του *εξ αναίρεσεως συμπλεκτικού*, δηλαδή της *συμπλεκτικής αναίρεσης*, η αντίθεση καθίσταται ρητορική τεχνική, που διαβαθμίζει και δίνει έμφαση σε στοιχεία, τα οποία συνάπτονται μάλλον παρά αντιδιαστέλλονται: «και ου μόνον την αυτήν ισονομίαν και ισοτέλειαν καθά και πρότερον καρπούμεναι αλλά και των αυτών

⁹⁷ Βλ. σχετικά: «Ο δ' επίλογος σύγκειται εκ τετάρων, εκ τε του προς εαυτόν κατασκευάσαι ευ τον ακροατήν και τον εναντίον φαύλωσ, και εκ του αυξήσαι και ταπεινώσαι, και εκ του εις τα πάθη τον ακροατήν καταστήσαι, και εξ αναμνήσεως»: Αριστοτέλης, *Ρητορική*, III, 1419 b.

⁹⁸ *Ό. π.*, φ. 6^v, σ. 12.

⁹⁹ Βλ. Β. Θεοδωρακόπουλος, *ό. π.*, σ. 109.

¹⁰⁰ *Ό. π.*

¹⁰¹ Αναλυτική καταγραφή των σχημάτων λόγου που υπάγονται στον *κόσμον* ή στο *καλόν* ή στο *κεκοσμημένον*, με παραδείγματα από τις διδαχές του Ηλία Μηνιάτη, βλ. Κασίνης, 1999, σ. 69-78.

¹⁰² Βλ. εδώ, φ. 1, σ. 1. Για το σχήμα της *άρσης-θέσης* βλ. τα εξής: 1) Κασίνης, *ό. π.*, σ. 160-166 2) Β. Θ. Θεοδωρακόπουλος, «Πληροφορίες υποδομής για την ερμηνεία των ρητορικών κειμένων. Β' Μέρος», περ. *Νέα Παιδεία*, τχ. 13 (1980) 86-87.

συντάξεων και προνομίων».¹⁰³ Η πραγματική αντίθεση, τέλος, χρησιμοποιείται, για να κορυφώσει τον εγκωμιαστικό χαρακτήρα του «Προσφωνήματος» γι' αυτό αναπτύσσεται κλιμακούμενη, συνήθως σε τρεις βαθμίδες, και εμπλουτίζεται με το σχήμα της *αλληγορίας*:

«ο μεν γαρ την κάτω κληροδοτήσαι Ιερουσαλήμ τοις Ιουδαίοις ουκ ηξιώται, η δε της άνω τέως τας λήξεις τω νέω Ισραήλ εν σχοινίω διανέμει κληροδοσίας· και ο μεν προς την κάτω την από στρατοπέδων όσον ούπω καταπατησομένην εισήγε τον νομολάτριν λεών· αυτή δε προς την ουράνιον αναπέμπει μακαριότητα τον της νέας χάριτος· και ο μεν της του αισθητού Φαραώ δουλείας βασιλεύς αυτού καταστάς [...] αυτή δε της του κοσμοκράτορος του άρχοντος του αιώνος τούτου καταπατήσασα τούτον και τη ποιμαντορική ράβδω την δρακοντείαν κάραν συνθλάσασα».¹⁰⁴

Με σύνθετο τρόπο χρησιμοποιείται επίσης το σχήμα της *υπόστασης*, για να αναδείξει αφενός μια σύγκριση και αφετέρου να επεξηγήσει ένα χαρακτηρισμό ή μια αξιολόγηση. Και στις δύο μορφές της η *υπόσταση* μεταθέτει την προσοχή του ακροατή από την πραγματικότητα, που συλλαμβάνουν οι αισθήσεις, στην ηθική τάξη που την διέπει ή που πρέπει να την διέπει:

«πολλοστή μεν τω χρόνω η υμετέρα μεγίστη αρχιερωσύνη γνωρίζεται, τοσού-τον δε των προ αυτής αγιωτάτων πατριαρχών καθυστερεί, όσον καιροίς ιδίοις λαμπάντων εκείνων επ' ωφελεία του χριστωνύμου λαού, αυτή τεταμύεται τοις ημετέροις καιροίς».¹⁰⁵

Συνδυαστικά χρησιμοποιούνται τα σχήματα της *αναλογίας* ή *αντι-στοιχίας* και της *κλιμάκωσης* με το *πολυσύνδετο* και το *ασύνδετο* σχήμα. Συχνά, δηλαδή, εντός ενός πολυσύνδετου ή ασύνδετου παρατηρείται κλιμάκωση ή και αντιστοιχία: «ουδέ νεώσοικοι σωζόμενοι, ουδέ νήες αυταί πλέουσαι, ουδέ στοαί, και άλση και γυμνάσια και πομπεία».¹⁰⁶ «το επιστήμονα είναι, και δυνατόν, και φιλάνθρωπον, και νόμιμον»,¹⁰⁷ «ανεπίληπτον, νηφάλιον, σώφρονα, κόσμιον, επιεική».¹⁰⁸

¹⁰³ Βλ. εδώ, φ. 4, σ. 7. Για το σχήμα της συμπλεκτικής αναίρεσης βλ. τα εξής: 1) Κασίνης, *ό. π.*, σ. 166 2) Β. Θ. Θεοδοωρακόπουλος, *ό. π.*, σ. 87-88.

¹⁰⁴ Βλ. εδώ, φ. 5^v, σ. 10-φ. 6, σ. 11.

¹⁰⁵ *Ο. π.*, φ. 4^v, σ. 8.

¹⁰⁶ *Ο. π.*, φ. 2^v, σ. 4.

¹⁰⁷ *Ο. π.*, φ. 4, σ. 7.

¹⁰⁸ *Ο. π.*, φ. 5, σ. 9.

Τα παραπάνω βασικά σχήματα λόγου εκφέρονται συχνά με παρη-χήσεις,¹⁰⁹ εμπλουτίζονται με εξαιρετικά παραστατικές εικόνες¹¹⁰ και παρο-μοιώσεις¹¹¹ και πλαισιώνονται από ρητορικές ερωτήσεις.¹¹² Το αποτέλεσμα αυτών των *κοσμητικών* στοιχείων είναι η διαμόρφωση ενός υψηλού λογοτεχνικού ύφους, που υπηρετεί την εγκωμιαστική πρόθεση του ρήτορα και την προσδοκία του ακροατηρίου.¹¹³

Η προσπάθεια του πραγματικού δημιουργού του λόγου αυτού να επιδείξει την υψηλή αρχαιομάθεια, που παρέχεται στη Σχολή, είναι ωστόσο τόσο έμμονη, ώστε συχνά η υφολογική εκζήτηση αγγίζει τα όρια της λεξιθηρίας.¹¹⁴ Η πεποίθηση του ρήτορα ότι χειρίζεται άρτια τους συντακτικούς μηχανισμούς της αττικής διαλέκτου τον ωθεί σε μερικές περιπτώσεις στην επιλογή του επιδεικτικά μακροπερίοδου λόγου, ο οποίος, αν και δεν περιέχει σολοικισμούς, υπονομεύει το επικοινωνιακό αποτέλεσμα.¹¹⁵ Κυρίως, όμως, στα χωρία που παρατηρείται μακροπερίοδος λόγος, διακυβεύεται το *εύμετρον* και *εύρυθμον*, τα θεμελιώδη, δηλαδή, χαρακτηριστικά του καλλιεργημένου πεζού λόγου, κατά τον Ισοκράτη.¹¹⁶

¹⁰⁹ Βλ. ενδεικτικά: «αυτή τεταμύεται τοις ημετέροις καιροίς»: *ό. π.*, φ. 4^v, σ. 8. [Η υπο-γράμμιση δική μου].

¹¹⁰ Βλ. ενδεικτικά: «και ουρανῶ συμπεριτολεύειν, και σελήνη συνεπολείσθαι και συνευ-γάζειν ηλίῳ, και συλλήβδην φάναι άστρασι πάσι συμπεριδινείσθαι»: *ό. π.*, φ. 3^v, σ. 6.

¹¹¹ Βλ. ενδεικτικά: «ως άλλος λυγκεύς»: *ό. π.*

¹¹² *Ο. π.*, φ. 4, σ. 7.

¹¹³ Η σύνθεση του ακροατηρίου πρέπει να λαμβάνεται σοβαρά υπόψη από τον ρήτορα στην περίπτωση ενός επιδεικτικού και εγκωμιαστικού λόγου, όπως το «Προσφώνημα», ώστε να επισημαίνει και να επαινεί το τιμώμενο πρόσωπο με βάση το σύστημα αξιών των ακροατών του. Βλ. σχετικά : «Σκοπεῖν δε και παρ' οἷς ο έπαινος ἵ ὡσπερ γαρ ο Σωκράτης έλεγεν, ου χαλεπόν Αθηναίους εν Αθηναίῳς επαινείν. Δει δε το παρ' εκάστοις τίμιον ον λέγειν ως υπάρχει, οἷον εν Σκύθαις ή Λάκωσιν ή φιλοσόφοις. Και όλως δε το τίμιον άγειν εις το καλόν, είτερ γε δοκεῖ γειτνιάν»: Αριστοτέλης, *Ρητορική*, I, 1367 b.

¹¹⁴ Βλ. ενδεικτικά εδώ, φ. 5^v, σ. 10: «πού τον ακοίμητον μάργαρον ευροκλύδων τυφωνικός εν οστρέω τῷ τάφῳ κατέκρυσεν;».

¹¹⁵ Βλ. ενδεικτικά: «Χριστός [...] ω πρέπει δόξα, τιμή, προσκύνησις»: *ό. π.*, φ. 6^v, σ. 12 .

¹¹⁶ Βλ. σχετικά Βασίλειος Γ. Μανδηλαράς, *Ο Περί Ειρήνης λόγος του Ισοκράτους εκ των παπύρων του βρετανικού μουσείου*, Αθήναι 1975, σ. 175-176.

2. 2. Η έκδοση του κειμένου

Το «Προσφώνημα» βρίσκεται στον φάκελλο χειρογράφων K 36 των Γενικών Αρχείων του Κράτους και αποτελεί μέρος της συλλογής του Περικλέους Ζερλέντη.¹¹⁷ Εμπεριέχεται σε χάρτινο χειρόγραφο, υποκίτρινου χρώματος, που απαρτίζεται από εκατό πενήντα επτά σελίδες αριθμημένες άνω δεξιά στο recto και άνω αριστερά στο verso κάθε φύλλου. Καταλαμβάνει τις δώδεκα πρώτες σελίδες του χειρογράφου, οι οποίες έχουν διαστάσεις 21x13,5, ενώ οι υπόλοιπες έχουν διαστάσεις 21x14,5. Οι δώδεκα αυτές σελίδες είναι περισσότερο φθαρμένες από τις υπόλοιπες και διαφορετικής ποιότητας χαρτιού. Αποτελούσαν, πιθανώς, ξεχωριστό χειρόγραφο ή μέρος κώδικα του δέκατου έβδομου αιώνα, ενώ το υπόλοιπο χειρόγραφο των εκατόν σαράντα πέντε σελίδων, με το οποίο συσταχώθηκαν, είναι του δέκατου όγδοου αιώνα, όπως επιβεβαιώνεται από το σύνολο των έργων που περιέχονται στις σελίδες αυτές. Η στάχωση είναι χάρτινη και η κατάσταση του χειρογράφου καλή.

Το κείμενο εκδίδεται χωρίς οποιαδήποτε ορθογραφική ή υφολογική διόρθωση. Όσες λέξεις ή φράσεις παραδίδονται διαγραμμένες, σημειώνονται με κάθετες αγκύλες. Η προσθήκη στην αναγραφή του έτους αποκαθιστά την ορθή χρονολόγηση του κειμένου και τίθεται σε παρένθεση. Με κάθετη γραμμή σημειώνεται η αλλαγή φύλλου του χειρογράφου, ενώ δηλώνεται συντομο-γραφημένα μόνο το verso (v). Επεξηγηματικά σχόλια παρέχονται στα testimonia, που συνοδεύουν το κείμενο.

Στην πρώτη σελίδα καταγράφεται ο τίτλος «Τῷ παναγιωτάτῳ καὶ λογιωτάτῳ πατριάρχῃ κυρίῳ κυρίῳ Καλλινίκῳ, προσφώνημα εὐχαριστήριον προσφωνηθέν παρά των σπουδαστῶν, προκαθημένῳ κατὰ την δευτέραν της διακαινησίμου, καὶ δεξιουμένῳ, καὶ εὐλογούντι τον προσφοιτώντα χριστῶνυμον λαόν, συνεδριαζούσης αὐτῷ καὶ της ιεράς των αρχιερέων ομηγύρεως». Inc.: *Οὐκ οφθήση φησὶν ὁ Θεὸς τῷ Μωυσῆ κενός εναντίον μου.*

Κείμενο:

(φ. 1, σ. 1) *Τῷ παναγιωτάτῳ, καὶ λογιωτάτῳ πατριάρχῃ κυρίῳ
κυρίῳ Καλλινίκῳ, προσφώνημα εὐχαριστήριον*

¹¹⁷ Βλ. Διον. Α. Ζακυθινός, *ό. π.*

προσφωνηθέν παρά τῶν σπουδαστῶν, προκαθημένω κατά τὴν δευτέραν τῆς διακαινησίμου, καὶ δεξιουμένω, καὶ εὐλογοῦντι τὸν προσφοιτῶντα χριστόννυμον λαόν, συνεδριαζούσης αὐτῶ καὶ τῆς ἱεράς τῶν ἀρχιερέων ὁμηγύρεως.

Οὐκ ὀφθήση φησὶν ὁ Θεὸς τῷ Μωυσῆ κενὸς ἐναντίον μου,¹¹⁸ ἀλλ' εἴ τι καλὸν μετὰ σεαυτοῦ φέρων, παναγιώτατε θεοπρόβλητε καὶ θειότατε αὐθέντα καὶ δέσποτα ἡμῶν οἰκουμενικὲ πατριάρχα, καὶ πᾶσα ἡ τῶν ἀρχιερέων θεία πανήγυρις· παιδεύων ἐν τούτῳ τοὺς εὖ παθόντας, μὴ τῶν ὑπερηγμένων ἀγαθῶν γενέσθαι ἐπιλήσμονας, ἀλλ' ὁμολογεῖν χάριτας τῶ εὖ ποιήσαντι, καὶ ἀνάγραπτον ἔχειν ἐς αἰεὶ τὴν εὐποιῖαν· ὁ γὰρ τῶ θεόπτη ὁ Θεὸς τηνικαῦτα ἐνετείλατο, τοῦτ' αὐτὸ καὶ μάλα ποιεῖν ἡμῖν τοῖς ἐν χάριτι νῦν ἐπιτάττει. Τῶν γάρ τοῦ νόμου ἔνια οὐχ ὅτι Χριστὸς οὐ κατέλυσεν, ἀλλὰ καὶ προσηύξησεν ἡμῖν σαρκὶ ὁμιλήσας.¹¹⁹ Τοιγαροῦν ἄλλος μὲν ἄλλο τι τῶν ὅσα τίμια κομίζων τῇ ὑμετέρα ἐπιφανήτω κορυφαία ἀκρότητι· πάντες γὰρ αὐτῇ ὀφείλουσι χάριτας οἱ τῆς ὀρθοδοξίας τρόφιμοι, ἃ τε καὶ πάντες παρ' αὐτῆς τὸν ἀγιασμόν, ὡς ἀπὸ λογιῆς,

¹¹⁸ Πρβλ. τα ἐξῆς: 1) «οὐκ οφθήση ἐνώπιόν μου κενός»: Ἐξοδος, 34, 20, *Septuaginta*. Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes edidit Alfred Rahlfs. Duo volumina in uno, Volumen I: *Leges et Historiae*. Volume II: *Libri poetici et profitici*, Stuttgart 1935 [στο ἐξῆς: *Septuaginta*] 2) «οὐκ οφθήση ἐνώπιον κυρίου τοῦ θεοῦ σου κενός»: Δευτερονόμιον, 16, 16, ὁ. π.

¹¹⁹ Ἡ ἐνσάρκωση τοῦ Χριστοῦ συνιστᾷ ὑψίστο δεῖγμα τῆς θείας εὐσπλαγχνίας με σκοπὸ τὴ σωτηρία τῶν ἀνθρώπων. Ἡ ὑπόμνηση αὐτῆς τῆς εὐσπλαγχνίας με τὴν ἀναφορὰ στὴν ἐνσάρκωση καὶ περαιτέρω στὸ θεῖο μαρτύριο ἕως τὴν Ἀνάσταση ἀποτελεῖ κοινὸ τόπο στα λειτουργικὰ κείμενα καὶ στα ἔργα τῶν Πατέρων. Βλ. ἐνδεικτικὰ τα ἐξῆς: 1) τὸ Ἐξαποστειλᾶριον τῆς Κυριακῆς τοῦ Πάσχα: «Σαρκὶ ὑπνώσας ὡς θνητός, ὁ βασιλεύς καὶ Κύριος, τριήμερος ἐξανέστης, Ἀδὰμ ἐγείρας ἐκ φθοράς, καὶ καταργήσας θάνατον, Πάσχα τῆς ἀφθαρσίας, τοῦ κόσμου σωτήριον»: *Ἡ Ἁγία καὶ Μεγάλη Ἑβδομάς*, περιέχουσα ἀπάσας τὰς ἀνηκούσας αὐτῇ ἀκολουθίας, ὡς καὶ τὰς ἀκολουθίας τῆς παννυχίδος, τοῦ ὄρθρου, τῆς λειτουργίας καὶ τοῦ ἐσπερινοῦ τῆς μεγάλης Κυριακῆς τοῦ Πάσχα, ἐν Αθήναις ⁸1978, σ. 394 [στο ἐξῆς: *Ἡ Ἁγία καὶ Μεγάλη Ἑβδομάς*]

2) Γρηγόριος Ναζιανζηνός, *Λόγος εἰς τὸ Ἅγιον Πάσχα*, *Patrologia Graeca* [στο ἐξῆς: PG], 36, 633 C.

ἀρνόμενοι· ἡμεῖς δὲ λόγον χαριστήριον ὧν ἔχομεν τὸ κάλλιστον, ἡμῖν τέ ἐφικτόν, καὶ αὐτῇ εὖ εἰδότες οὐκ ἀπόβλητον, ἀλλὰ καὶ μάλα οἰκεῖον καὶ εὐπρόσδεκτον, ὡς δοῦλοι προσοίσομεν εὐγνώμονες, τὰ αὐτῆς ἐκ τῶν αὐτῆς αὐτῇ προσενέγκοντες· καὶ ἔδει μὲν τῶντι ἡλιγγιάσαι πρὸς τοσοῦτον ὕψος τῆς ἡμετέρας παναγιότητος, καὶ ἀπείπτειν, μηδὲ τολμῆσαι ὄλως διάραι στόμα, ἵνα μὴ ἀμαθείας ἅμα προπετείας ἀλῶμεν ἐγκλήματι, οὐκ οἶδαμεν δ' ὅπως τῆς ἡμετέρας ἐπιλαθόμενοι ἀσθενείας, καὶ τὸ γνῶθι σαυτὸν παριδόντες, τὸν εὐχαριστήριον λόγον συνεῖραι κατετολήσαμεν, καὶ ὡς δεσπότη θεράποντες κατηκολουθήσαμεν, οὐδενί γε πάντως ἐτέρῳ, ἢ ταῖς αὐτῆς ἀγίαις καὶ

(φ. 1^v, σ. 2)

θεοπειθέσι θαρρήσαντες εὐχαῖς, αἷς ἀραρότως ὡς οἰόμεθα ἐπαρθέντες, ῥαδίως ὑπέστημεν τὸ ἐγχείρημα. Τὸ γοῦν πρὸς ἰσχύος προσαγαγεῖν οὐκ ἀποκούσαντες· καὶ ἡ ὑμέτερα τὰ πάντα θεομίμητος ψυχὴ οὐ τὸ κατ' ἀξίαν εὖ οἰδότες ζητήσει, ἀλλ' ἀποδίξεται τὸ πρόθυμον, ἐπεὶ καὶ Θεῶ φασὶ φίλον τὸ κατὰ δύναμιν, καὶ δῆτα φῶς γνώσεως δοθῆναι ἡμῖν παρ' αὐτῆς, καὶ τῆς κατ' αὐτήν ἱεραῶ τῶν ἱεραρχῶν συνελεύσεως ἐξαιτούμεθα, ἐφ' ᾧ πρὸς τὴν αὐτῆς ἱεροτελεστικωτάτην τελειότητα κατεθάρρησαμεν προσφωνήματι· ἐπεὶ δὲ οὐκ ἐγκώμια συμπλέξει ταύτης προήχθημεν, (καὶ γὰρ οὐχ ὅπως ἡμῖν τοῖς οὐδ' ἄκροις χεῖλεσι τὸ δὴ λεγόμενον παιδείας γευσαμένοις, καὶ ῥητορείας τρόπων ἐν μηδεμιᾷ πείρα γεγονόσιν, ἀλλὰ καὶ τοῖς καθ' ὄμηρον ἐπαινεῖν¹²⁰ εἰδόσι, καὶ ῥητορικὴν μέθοδον κατὰ Δημοσθένην ἐξησκηκόσι, καὶ οἷς βίος ὁ λόγος, ἔργον¹²¹ ἂν γ' εἴη ἡ αὐτῆς εὐφημία) ἀλλ' ὀφλημ' ἀποτίσαντες τῶν ὑπηρεγμένων ἡμῖν πρὸς αὐτῆς ψυχοφειλεστάτων ἀγαθῶν ἤκομεν.

Διάτοι τοῦτο οὐ κατὰ ῥήτορας χωροῦμεν πρὸς τὸν λόγον, ἀλλὰ σιωπῇ παραδραμόντες ὅσα ῥήτορσιν ἔθος,

¹²⁰ Βλ. ἐδώ, σ. 16.

¹²¹ Ο. π.

ὡσπερὶ τινα προαύλια τῶν ἔργων τοῦ εὐφημουμένου
προδιηγῆσθαι, καὶ οἷον μέλος ἀναβεβλημένον κατὰ
νόμον καθαρωδικὸν τοῦ λόγου προανακρούεσθαι,
πατρίδα φημί, καὶ φύντας, καὶ τροφῆς ἐπιμέλειαν, ἵν'
ὅπως ἐκ τούτων λαμπρότητα τινὰ ἐπέισακτον αὐτῶ
ἔχωσι περιάψαι, ὅλοι τῶν εὐχαριστηρίων αὐτῆς
ἐσόμεθα,

(φ. 2, σ. 3)

ἄτε καὶ πάντων μάλι |στα ὠφεληθέντες οἱ μὲν γὰρ ἄλλοι
τῶν φιλοχρήστων τῆς κοινῆς μόνης, καὶ ἀναγκαιᾶς
ἅπαντι τῶ χριστωνύμῳ πληρώματι ἀπολαύουσι
προμηθείας, φωτισμοῦ τε καὶ τελειώσεως, ἅπερ αὐτοῖς
ἐκ τῶν ἐμπιστευθέντων θησαυρῶν τοῦ τελεταρχικοῦ
πνεύματος ἐνιῆσα, ὡς ἥλιος τοῖς φυτοῖς τὰς ἀκτίνας,
λαμπρύνει τε καὶ περιθάλλπει καὶ τελειοῖ τὰς ψυχὰς, διὰ
τῆς τελεσιουργίας τῶν τελειοποιῶν μυστηρίων, καὶ
βρίθειν καρποῖς ἀξίοις τοῦ τῶν χριστιανῶν
ἐπαγγέλματος, καὶ καρποφορεῖν ἔν τριάκοντα, καὶ ἔν
ἐξήκοντα, καὶ ἔν ἑκατόν,¹²² τῇ διδασκαλίᾳ τῶν ὀρθῶν
δογμάτων τῆς ἀμωμήτου πίστεως καθίστησι, πάντα
καθαίρουσα καὶ ἀνακτῶσα προθέλυμα ἐκ τοῦ λογικοῦ
καὶ ὑπ' αὐτῆς σπειρομένου γεωργίου τὰ ζιζάνια,¹²³ τῇ
σμινύῃ τοῦ παναγίου πνεύματος, ἵν' ὁ σπείρων ὁμοῦ τὰ
τῆς εὐσεβείας σπέρματα, καὶ ὁ θερίζων ἀγάλληται.¹²⁴
Ἡμεῖς δὲ πρὸς τούτοις καὶ τῇ θύραθεν παιδεύειν πρὸς
αὐτῆς κοσμοῦμεθα καὶ τελειοῦμεθα, καὶ τὸ νηπιῶδες τῆς
βαρβαρότητος φρόνημα παραλλάττοντες, εἰς τὸ
ἀρρένωπὸν καὶ ἐμβριθὲς ταυτησί τῆς καλῆς παιδείας
παραγγέλλομεν, ἀνθ' ὧν καὶ μείζους αὐτῇ τὰς χάριτας
ὀφλισκάνοντες, τοῖς ἱεροῖς αὐτῆς ποσὶ σήμερον

¹²² Πρβλ.: «ο δε ἐπὶ γην καλὴν σπαρεῖς, οὗτός ἐστιν ο τον λόγον ακοῦων
και συνιεις, ος δε καρποφορεῖ και ποιει ο μεν εκατόν, ο δε ἐξήκοντα, ο
δε τριάκοντα»: Κατὰ Μαθθαῖον, 13, 23, *Novum Testamentum. Graece
et Latine*. Utrumque textum cum apparatu critico imprimendum curavit
Eberhard Nestle novis curis elaboraverunt Erwin Nestle et Kurt Aland,
editio vicesima secunda, London 1969 [στο ἐξῆς: *Novum Testamentum*]

¹²³ Πρβλ.: «θεοῦ γαρ εσμέν συνεργοί θεοῦ γεώργιον, θεοῦ οικοδομή
εστε»: Προς Κορινθίους, α', 3, 9, ὁ. π.

¹²⁴ Βλ. Κατὰ Μαθθαῖον, 13, 24-40, ὁ. π.

προκαθημένης ἐγκαλινδούμεθα, μεθ' ὄσης πλείστης αἰδοῦς καὶ εὐλαβείας, τὰς διὰ λόγου χάριτας, εἰ καὶ μὴ τὰς κατ' ἀξίαν, (ταύτας γὰρ ὁ τὰ πάντα δυνατός λόγος ἀποδώσει ἐν δέοντι δαψιλεῖς καὶ ἀφθόρους, οὐ τὴν ἀρχιερωσύνην ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις ἀλληλενδότης κατιοῦσαν ἱεροπρεπῶς καὶ καταλλήλως ταῖς ἀρεταῖς διεδέξατο, ἢ ὑμετέρα σεβασμιότης, καὶ ὃν ἐξεικονίζει ἐν οὐρανοῖς ἀρχιερατεύοντα, καὶ ταῖς νοεραῖς οὐσίαις δορυφορούμενον,¹²⁵ καὶ τὰ τελεώτατα ταύτας μυσταγωγούμενον) ἀλλὰ γε μὴν τὰς ἡμῖν ἐφικτὰς τέως ἐκπληροῦντες· ἧς τὸ λυσιτελεῖς ὅσον ἐστὶν ἐν τῷ μετὰ σῶμα

(φ. 2^ν, σ. 4) *Ἰτος βίῳ, εἶπερ τις ἄλλος εἰδυῖα ὡς ἐς ἄκρον ταύτης ἀφιγμένη, τῷ ὀξεῖ τῆς διανοίας οὐκ ἦνεγκεν, εὐ ποιούσα, τοιοῦτον καὶ τηλικούτον δῶρον παρὰ Θεοῦ λήθης βυθοῖς κατακλυθῆναι, καὶ οἶονεῖ ποταμίαις ῥεύμασι τῷ πανδαμάτορι χρόνῳ παραφερόμενον, γενέσθαι παντάπασιν ἐξίτηλον,¹²⁶ καὶ τοιοῦτῳ χρήματι τῇ ἔξω παιδείᾳ ζημιωθῆναι τοὺς ὑπὸ χεῖρα, ἀλλ' ἀνεκαλέσατο καὶ ἀνεκτήσατο αὐτὴν πεπονηκυῖαν, καὶ τῇ φθορᾷ προσπελάσασαν, φροντιστηρίων ἐπιστρεφομένη, καὶ καθηγητὰς ἐν αὐτοῖς προστησαμένη, συντάξουσιν οὐκ εὐκαταφρονήτοις τῆς ἡμῶν αὐτῶν ἐπιδόσεως ἀντιποιουμένους ἐς τὰ μάλιστα· τίς δ' ἂν ἀριθμῶ*

¹²⁵ Πρβλ. την ευχή της θείας λειτουργίας του αγ. Ιωάννου του Χρυσοστόμου: «Ὡς τον βασιλέα των όλων υποδεξόμενοι, ταις αγγελικαις αοράτως δορυφορούμενον τάξεσιν. Αλληλούια, αλληλούια, αλληλούια»: *Μικρόν Ἱερατικόν*, περιέχον τας ιεράς Ακολουθίας του Εσπερινού, της Αρτοκλασίας, του Μεσονυκτικού, του Ὁρθρου και της Προθέσεως και την Θεϊαν Λειτουργίαν Ιωάννου του Χρυσοστόμου συν δε τούτοις τα Εισοδικά και τας Απολύσεις των Δεσποτικῶν εορτῶν και τα Αναστάσιμα Απολυτικά και τα Δεσποθεομητορικά Κοντάκια, [Αθήναι] ⁴1983, σ. 77.

¹²⁶ Πρβλ. την εισαγωγική φράση της *Κλειούς*: «Ἡροδότου Αλικαρνησέως ιστορίας ἀπόδειξις ἥδε, ὡς μῆτε τα γενόμενα ἐξ ἀνθρώπων ἐξίτηλα γένηται, μῆτε ἔργα μεγάλα τε και θωμαστά, τα μεν Ἑλλησι, τα δε βαρβάρουσι ἀποδεχθέντα, ἀκλεά γένηται, τα τε ἄλλα και δι' ἣν αἰτίην ἐπολέμησαν ἀλλήλοισιν»: *Ἡρόδοτος, Α'*, σύμφωνα με την ἔκδοση *Ἡρόδοτος*. Εισαγωγή - μετάφραση - σχόλια Δ. Ν. Μαρωνίτη. Πρόλογος Ι. Θ. Κακριδῆ. Αρχαῖο κείμενο, τόμος Α', Γκοβόστης, Αθήνα 1964.

περιλάβοι ὅσα γ' ἐκ ταύτης χρήσιμα τοῖς μετὰ πόνου μετιοῦσι προσγίγνεται· καὶ γὰρ διὰ μὲν τῆς ἐγκυκλίου παιδεύσεως, τό, τὲ ἐμμελέστατα φθέγγεσθαι ἡμῖν αὐτοῖς περιποιοῦμεν, καὶ τὴν περὶ λόγους εὐφράδειαν ἐξασκοῦμεν, καὶ τὴν ἐναρμόνιον σύνθεσιν τούτου τῆς λυδίου¹²⁷ δίκην ἐπιτηδεύομεν· τό, τε κάλλος τοῦ ἐγκειμένου νοῦ ταῖς θεαῖς γραφαῖς ἀναπτυσσόμενον, καὶ τοῦ ἐκ τῆς ἀμαθίας οἶον αὐτῶ ἐπιπροσθούντος παραπετάσματος ἀπογυμνούμενον, εἰλικρινὲς τῶ ὄμματι τῆς εὐπαιδευσίας καθορῶμεν, καὶ τὴν ἐγκεκρυμμένην αὐτῆς ζῶην εὐρίσκομεν, ἐν γνώσει διερευνῶντες καθάπερ ἐγκελευόμεθα.

Διὰ δὲ τῶν ἐπιστημῶν ἦθη τε ῥυθμίζεται κάλλιστα, καὶ οἰκονόμος ἄριστος, καὶ ἐν πολιτείαις διαιτητῆς ἐμπειρότατος, ὁ τούτων εὐμοιρήσας καθίσταται· οἴομεθα γὰρ πᾶσιν ἀνομολογεῖσθαι, ὡς τὰ κοινὰ φιλεῖ σῶζεσθαι, οὐκ ἐὰν τὰ τείχη τῆς πόλεως ἢ ἀραρότα, οὐδέ νεώσοικοι σωζόμενοι, οὐδέ νῆες αὐταί πλέουσαι οὐδέ στοαί, καὶ ἄλση, καὶ γυμνάσια, καὶ πομπεῖα, (ταῦτα γὰρ εἰ καὶ μὴ οἱ πόλεμοι, μηδὲ πνεύματος, μηδ' ἄλλη τις συμφορά, ἀλλ' ὁ γε χρόνος λαβῶν οἰχθήσεται) τὸ δὲ

(φ. 3, σ. 5) σῶζον τὰς πόλεις ἢ ἀρμο|νία, καὶ ὁ τῆς πολιτείας κόσμος.¹²⁸ ταῦτα δὲ ὑπὸ τῆς εὐνομίας γίγνεται.¹²⁹ τὴν δὲ

¹²⁷ Αναφορά στο λυδίων μέλος, στη λυδική αρμονία, η οποία θεωρείτο από τον Αριστοτέλη ότι έχει τα πλέον ευεργετικά αποτελέσματα στην εκπαίδευση των νέων. Βλ.: «Ὡστε και προς την εσομένην ηλικίαν, την των πρεσβυτέρων, δει και των τοιούτων αρμονιών ἄπτε-σθαι και των μελών των τοιούτων, ἐτι δ' ει τις εστι τοιαύτη των αρμονιών ἢ πρέπει τη των παιδῶν ηλικία δια το δύνασθαι κόσμον τ' ἔχειν ἄμα και παιδείαν, οἷον η λυδιστή φαίνεται πεπονθέναι μάλιστα των αρμονιών»: Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, VIII, 1342 b, σύμφωνα με την έκδοση Aristotle, *Politics*. Volume XXI, edited by Jeffrey Henderson, translated H. Rackham. The Loeb Classical Library, London ¹⁰2005.

¹²⁸ Η αναφορά σε αρμονική διαρρυθμίση της πολιτείας παραπέμπει στις αριστοτελικές προϋποθέσεις για την αρτιότερη οργάνωση της πολιτείας: «ει γαρ καλῶς εν τοις ηθικοῖς εἴρηται τον τε ευδαίμονα βίον εἶναι τον κατ' αρετήν ανεμπόδιστον, μεσότηα δε την αρετήν, τον μέσον αναγκαῖον βίον εἶναι βέλτιστον, της εκάστης ενδεχομένης τυχεῖν μεσότητος. Τους δε αυτοῦς τούτους ὀρους αναγκαῖον εἶναι και πόλεως αρετῆς και κακίας και πολιτείας, η γαρ πολιτεία βίος τις εστι πόλεως»:

εὐνομίαν ἢ τῶν χρωμένων ἀρετὴ φυλάττει· τῆς δ' ἀρετῆς, οἱ λόγοι τοῖς ἀνθρώποις αἴτιοι, τοὺς δὲ λόγους ἢ τῶν φιλομαθῶν ἐμποιεῖ ἄσκησις, τὴν δὲ ἄσκησιν ἢ ἀλήθεια, τὴν δὲ ἀλήθειαν ἢ περὶ ταύτην σχολή, ἧς ἐπιστῆμαι ἐργάτιδες.¹³⁰ οὐ γὰρ ἔστιν οὐκ ἔστιν ὄργανον ἄλλο δι' οὗ ἀρετὴ ποριστῆ, πλὴν ἀληθῆς λόγος,¹³¹ ὑφ' οὗ τὸ ἡγεμονικὸν τῆς ψυχῆς¹³² παροξύνεται, καὶ ζωπυρεῖται μαθὼν ἂ πρὶν οὐκ οἶδε, καὶ φυλάττον ἄπερ ἔμαθε, καὶ χρώμενον τούτοις, οἷα ῥωτῆρσι τοῖς πάθεσιν ἐπιστατεῖ ἄριστα, καὶ ἄγει ταῦτα ὡς ἵππους δυσηγίους ἐμπειρότατος ἡνίοχος ἐπὶ τὸ λελογισμένον ἐκ τῆς ἀλογίας ταῖς παρὰ τῆς φιλοσοφίας αὐτῷ ἐγχειρισθεῖσαις

Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, IV, 1295 a. Ουσιαστικά, ο ρήτορας συνομιλεῖ τον αριστοτελικό πολιτικό στοχασμό, ο οποίος χωρίς να αποκλείει άλλους παράγοντες, όπως, για παράδειγμα, τη ναυτική ισχύ, τη γεωγραφική θέση και το μέγεθος, ανάγει την αρμονία μέσω της ευνομίας σε ὄρο *sine qua non* της «μελλούσης κατ' ευχὴν συστάναι πολιτείας»: Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, VII, 1325 b.

¹²⁹ Η ευνομία θεωρεῖται παράγοντας της πολιτικής αρμονίας και τάξης, αφού σύμφωνα με τον πλατωνικό ορισμό είναι «πειθαρχία νόμον σπουδαίων»: Πλάτων, *Ἵροι*, 413 e, σύμφωνα με την έκδοση Platonis, *Opera*. Tomus V: *Minos, Leges, Epinomis, Epistulae, Definitiones et Spuria*. Recognovit brevique adnotatione critica instruxit Ioannes Burnet. Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis, Oxonii 1907. Ο Αριστοτέλης μάλιστα επεκτείνει τον ορισμό της ευνομίας: «οὐκ ἔστι δε ευνομία το ευ κείσθαι τους νόμους μη πείθεσθαι δε. Διό μίαν μεν ευνομίαν υποληπτέον εἶναι το πείθεσθαι τοις κειμένοις νόμοις, ετέραν δε το καλῶς κείσθαι τους νόμους οἱς εμμένουσιν»: Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, IV, 1294 a.

¹³⁰ Το διδακτόν της αρετής, ὡστε αυτή να αποτελέσει παράγοντα για την αρμονική κοινωνική συμβίωση, απασχόλησε έντονα τον αρχαιοελληνικό στοχασμό. Βλ. ενδεικτικά Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 323 c - 324 d. Βλ. Platonis, *Opera*. Tomus III: *Theages, Garmides, Laches, Lysis, Euthydemus, Protagoras, Gorgias, Meno, Hippias Major, Hippias Minor, Io, Menexenus*. Recognovit brevique adnotatione critica instruxit Ioannes Burnet. Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis, Oxonii 1903.

¹³¹ Η επίδραση του λόγου στη διαμόρφωση της αρετής περιγράφηκε από τον Αριστοτέλη: «ο δε λόγος επί τω δηλούν εστι το συμφέρον και το βλαβερόν, ὡστε και το δίκαιον και το άδικον»: Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, IV, 1253 a.

¹³² Πρβλ.: «Ομολογείται μεν γαρ την φύσιν ημών εκ τε του σώματος συγκείσθαι και της ψυχῆς· αυτοίον δε τούτοιον ουδεις εστιν ὅστις ουκ αν φησειεν ηγεμονικότεραν πεφυκέναι την ψυχὴν και πλείονος αξίαν»: Ισοκράτης, *Περὶ Αντιδόσεως*, 180, σύμφωνα με την έκδοση Isokrates, *Antidosis*. Volume II, edited by E. H. Warmington, translated by George Norlin. The Loeb Classical Library, London ⁴1968.

ήνίαις¹³³ καὶ ἐν κεφαλαίῳ εἶπεῖν αἰ ἐπιστῆμαι κατὰ λόγον, καὶ ὡς προσήκει λογικῶ διάγειν τὸν βίον τοὺς αὐτοῦ ἐγκρατεῖς ἐκπαιδεύουσι, καὶ τῷ μόνῳ σοφῷ Θεῷ τούτους κατὰ τὸ ἐγχαροῦν ἀνθρωπίνῃ φύσει ἐξομοιοῦσι· καὶ γὰρ διὰ φιλοσοφίας ἀνθρωποι θεαταὶ τῆς τῶν ὄντων γίνονται φύσεως· στεγανότης γῆς καὶ ἀντειτυπία τούτους οὐ διαλανθάνει, καὶ τὰς εἰς ἐνδοτάτω μυχούς αὐτῆς ὄμμασιν ὄξυδερκεστάτοις ὡς ἄλλος λυγκεὺς ὄρῳσι καὶ μεταλλῶσι· πλάτη θαλάσσης διαμετροῦσι, καὶ τὰ πανταδοπὰ τῶν ἐν τῷ βυθῷ ἰχθύων γένη διαγινώσκουσι, καὶ τὰς πολυελίκτους τούτων νήξεις, οἷα διαύλους τῶν ἐν σταδίῳ ἀθλητῶν θαυμάζουσιν· ἀναδύονται εἰς τὴν ἐπιφάνειαν ἀβρόχοις ποσί, καὶ ἄερος φύσιν, διαφάνειάν τε, καὶ μανότητα τούτου τῷ νῶ περιλαμβάνουσι, καὶ ὡς ὑπηρέτην ὄψεως ἀκοῆς, καὶ ὀσφρήσεως ἐγκωμιάζουσιν· ὑπερίπτανται καὶ τοῦτον, καὶ τὴν τοῦ πυρός λεπτότητα, καὶ θερμότητα ἀσινῶς διελθόντες ῥᾶστα, καὶ τὸ στερέωμα διαρρήξαντες, καὶ οὐρανὸν αὐτὸν διασχόντες τῷ τῆς θεωρίας περῶ εἰς τὰ ἅγια τῶν ἁγίων παρακύψαι ἐπείγονται, καὶ ταῦτα ἐπὶ γῆς βαίνοντες, καὶ ἐν παραβύστῳ που κείμενοι· οὐδὲν γὰρ ἐμποδῶν ἀνδρὶ

(φ. 3^v, σ. 6) |φιλοσοφία γνωρουμένῳ διὰ τάχους γῆν πᾶσαν περιδραμεῖν, καὶ πέρα Γαδείρων,¹³⁴ καὶ Μερόης¹³⁵ τηλότερον ἐν ῥοπῇ χρόνου [χρόνου] πετερίζασθαι, καὶ οὐρανῶ συμπεριπολεῦειν, καὶ σελήνῃ συνεπολεῖσθαι καὶ

¹³³ Πρβλ. τὴν πλατωνικὴ ἀλληγορία τοῦ ηνιόχου γιὰ τὴν ψυχὴν. Βλ. Πλάτων, *Φαίδρος*, 246 a-d, σύμφωνα με τὴν ἔκδοση Platonis, *Opera*. Tomus II: *Parmenides, Philibus, Symposium, Phaedrus, Alcibiades I, II, Hipparchus, Amatores*. *Recognovit brevique adnotatione critica instruxit Ioannes Burnet*. *Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis*, Oxonii 1901. Πρβλ. ἐπίσης: «περίλαμπρον ἡμῶν το ἡγεμονικόν»: Γρηγόριος Ναζιανζηνός, *Λόγος εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα*, PG, 626 C-628 A.

¹³⁴ Με τὸ ὄνομα Γάδαιρα ἢ Γάδαρα εἶναι γνωστὲς τρεῖς πόλεις τῆς Παλαιστίνης. Βλ. σχετικὰ William Smith, *A Dictionary of Greek and Roman Geography*. Volume I, London 1873, p. 922-923

¹³⁵ Πόλη τοῦ Σουδάν στὶς ὄχθες τοῦ Νείλου. Βλ. σχετικὰ Δημήτριος Γ. Γεωργίου, *Ἡ Αφρικὴ ἐν τῇ Βίβλῳ*, ἐν Αθήναις 1928, σ. 45.

συναυγάζειν ἥλιω, καὶ συλλήβδην φάναι ἄστρασι πᾶσι
 συμπεριδινεῖσθαι, καὶ ἐκ τῆς τούτων καλλονῆς, καὶ
 εὐτάκτου περιφορᾶς τὸν γενεσιουργὸν αὐτῶν κατανοῆσαι
 ἀναλόγως, καὶ τοῦτον τοῖς ἀγγέλοις ἀνυμνήσαι ὡς
 ἐγχαρεῖ· οὐκοῦν εἰ τοσούτων καὶ τηλικούτων ἀγαθῶν
 φιλοσοφία πρόξενος τοῖς ἀνθρώποις, ταύτης δὲ ἡ
 ὑμετέρα ἱεροτελεστική τελειότης αἰτία, παντί που δῆλον
 ὡς καὶ τῶν χρηστῶν ἐκείνων· ἐπεὶ τὸ τοῦ αἰτίου
 αἴτιον, καὶ τοῦ αἰτιατοῦ ἐκείνου αἴτιον ἀντικρυς κατὰ
 γε τὸν τοῦ προσεχοῦς καὶ πόρρω λόγον καθέστηκε· καὶ
 εἶγε δεῖ τάληθές εἰπεῖν, τὰ κοινὰ καὶ καθόλου αἰτία
 κρείττω καὶ τιμώτερα, καὶ μᾶλλον τῶν μερικῶν ἐστὶν
 αἰτία· ἀφαιρουμένων γὰρ ἐκείνων οὐδὲν ἔχει ποιεῖν
 τὰ προσεχῆ· ἐκεῖνα δὲ τούτων δίχα, καὶ μάλα· χαίρετω
 γὰρ ὁ Σταγειρίτης μικροπρεπῆ καὶ ἀδρανῆ εἰσάγων
 χρόνους, καὶ Θεὸν πρεσβεύων οὐδὲν πλέον Κεραμέως
 ἰσχύοντα¹³⁶ κατὰ γε τὸ ἐργάζεσθαι· τούτων οὖν τῶν
 παρὰ τῆς παιδείας ἀμυθῆτων λυσιτελῶν ἀπολαύοντες,
 ἦν ἡμῖν ἡ σεβασμία σου ψυχὴ διαδίδωσι τοῖς ἐκ τῆς
 κοιλίας ρέουσι ποταμοῖς κατὰ τὸ ἀψευδέστατον στόμα
 καταρδεύουσα, χάριτας αὐτῇ οὐ τὰς τυχοῦσας
 γινώσκομεν ἐς τὸ διηνεκές, καὶ ταῖς παναγίαις
 αὐτῆς εὐχαῖς καὶ εὐλογίαις στηρίζεσθαί τε καὶ
 λαμπρύνεσθαι ἡμῶν τὸ ἡγεμονικόν εἰς κτήσιν τῶν
 σπουδαζομένων λιπαρεῖς ἰκέται γιγνόμεθα· οὐ μὴν ἀλλὰ
 μοῦσαι αὐταὶ σῶστρα αὐτῇ καὶ χαριστήρια καὶ νικητήρια
 ὁμολογοῦσιν, ὅτι τοιούτου προστάτου
 τυχοῦσαι, καὶ

(φ. 4, σ. 7) | συλλήπτορος πολίτιδες ἔτι τὴν βασιλεύουσαν τῶν πόλεων
 νέμονται, τῆς ἀρχαίας ἔδρας ἀνάρπαστοι μὴ γενόμεναι·
 καὶ οὐ μόνον τὴν αὐτὴν ἰσονομίαν καὶ ἰσοτέλειαν καθὰ
 καὶ πρότερον καρπούμεναι, ἀλλὰ καὶ τῶν αὐτῶν

¹³⁶ Πρβλ. τα ἐξῆς: 1) «οὐκ ἔχει εξουσίαν ὁ κεραμέυς τοῦ πηλοῦ ἐκ τοῦ
 αὐτοῦ φυράματος ποιῆσαι ὁ μὲν εἰς τιμὴν σκέυος, ὁ δὲ εἰς ατιμίαν;»: *Προς Ῥωμαίους*, 9, 21, *Novum Testamentum* 2) «Ἐξέδυσάν με τὰ ἱμάτιά
 μου, καὶ ἐνέδυσαν με χλαμύδα κοκκίνην· ἔθηκαν ἐπὶ τὴν κεφαλὴν μου
 στέφανον ἐξ ἀκανθῶν, καὶ ἐπὶ τὴν δεξιάν μου κάλαμον, ἵνα συντρίψω
 αὐτούς ὡς σκευὴ κεραμέως»: *Ἡ Αγία καὶ Μεγάλῃ Ἐβδομάς*, σ. 259.

συντάξεων καὶ προνομίων ἀλεξικάκου τῆς παιδείας
γενομένου καὶ νικηφόρου τῆς ἐπαναστάσει καὶ ἀνδραποδι-
σμῷ πόλεμον καταγγελλούσης βαρβαρότητος.

Τὶ δὲ μῶν ἡμεῖς μὲν οὕτω περὶ αὐτὴν γνώμης ἔχομεν, ὁ δὲ
λοιπὸς τῶν ἀρχομένων αὐτῇ λεῶς τὴν ἐναντίαν βαδίζει;
Οὕμενον, ἀλλὰ πάντων αἱ γνώμαι ἐπὶ τὴν αὐτὴν ἡμῖν
περὶ αὐτῆς δόξαν τείνουσι· τίς γὰρ τῶν ἀπ' αἰῶνος
πατριαρχῶν οὕτω κατὰ κανόνας καὶ θεσμόν τῆς
ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως τὴν ἀνωτάτω τῆς ἱεραρχίας
περιωπὴν κεκλήρωται, καὶ τοὺς οἴακας τοῦ παγκοσμίου
σκάφους ἐγκεχέρισται, καὶ τοὺτους κατὰ τὴν ἐκκλησια-
στικὴν ἀκρίβειαν, ὡς ἡ ὑμετέρα [οἰακοστρόφησε]
μεγαλεπήβολος σύνεσις οἰακοστρόφησε.¹³⁷

Τὶς οὕτως ἀκλύστως καὶ ἀκυμάντως ἐν τοσοῦτω
σάλῳ πραγμάτων καὶ κλύδωνι τὸ σκάφος τοῦτο
διῆθνε, καὶ πρὸς εὐδίοις λιμένας τῆς σωτηρίας
διέσωσεν, ὥστε μηδεμίαν αἴσθησιν τῆς ζάλης τοὺς
ἐπιβάτας καὶ ἐμπόρους τῶν καλῶν μαργαριτῶν¹³⁸
σχεῖν τὸ παράπαν, ἀλλ' ὡς γαλήνης καὶ νηνεμίας
οὔσης κατεστορησμένον διαπερᾶν ἀκινδύνως τοῦτ' ἰὸν
μέγα τοῦ βίου πέλαγος;¹³⁹ γνωρίσματα μὲν ἡμῖν δοκεῖ
ἐπιεικοῦς καὶ ἀρίστου ἄρχοντος καλῶς τε ἄρχειν

¹³⁷ Ἡ αλληγορική παρουσίαση τῆς πόλης με πλοίο, συχνά κλυδωνιζόμενο
καὶ επαπειλούμενο ἀπὸ τα κύματα, ἀποτελεῖ κοινὸ τόπο στὴν ἀρχαία
Γραμματεία. Βλ. ἐνδεικτικά: «πόλις μὲν γὰρ, ὡσπερ καυτὸς εἰσοράς,
ἀγαν/ ἤδη σαλεῦει κανακουφίσαι κᾶρα/ βυθῶν ἐτ' οὐχ οἴα τε φοίνιου
σάλου» Σοφοκλῆς, *Οιδίπους Τύραννος*, στ. 22-24, σύμφωνα με τὴν
ἐκδοσὴ Sophocles, *Ajax-Electra-Oedipus Tyrannus*. Volumen I, edited
et translated Hugh Lloyd-Jones. The Loeb Classical Library, London
³2001.

¹³⁸ Πρβλ.: «Πάλιν ομοία ἐστὶν ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν ἐμπόρῳ ζητούντι
καλοῦς μαργαρίτας»: Κατὰ Μαθθαῖον, 13, 45, *Novum Testamentum*.

¹³⁹ Με τὶς τρεῖς διαδοχικὲς ρητορικὲς ἐρωτήσεις παρουσιάζονται οἱ
ἰδιαιτέρως περιστάσεις στὸ πλαίσιο τῶν ὁποίων ἐκδηλώνεται ἡ
πατριαρχικὴ δρᾶση τοῦ Καλλινίκου καὶ, ἐτσί, ἐξαίρεται ἐντονότερα τὸ
ἔργο του. Βλ. σχετικὰ: «Χρηστέον δὲ καὶ τῶν ἀυξητικῶν πολλοῖς, οἷον
εἰ μόνος ἢ πρῶτος ἢ μετ' ὀλίγων ἢ καὶ [ο] μάλιστα πεποίηκεν' ἅπαντα
γὰρ ταῦτα καλὰ. Καὶ τα ἐκ τῶν χρόνων καὶ τῶν καιρῶν' ταῦτα δὲ παρά
το προσήκον. Καὶ εἰ πολλὰκις τὸ αὐτὸ κατόρθωκεν' μέγα γὰρ, καὶ οὐκ
ἀπὸ τύχης ἀλλὰ δι' αὐτὸν δόξειεν»: Ἀριστοτέλης, *Ρητορική*, I, 1368 a.

βουλομένου, καὶ οὐ τὰ μέγιστ' ἂν ἀπόναιτο τὸ
ὑπήκοον, τὸ ἐπιστήμονα εἶναι, καὶ δυνατόν, καὶ
φιλόανθρωπον, καὶ νόμιμον· τούτοις δὲ πᾶσι τὴν ἐκκλησίαν
κοσμοῦσα ἢ ὑμετέρα φαίνεται μεγαλόνοια· διὰ μὲν γὰρ τῆς
ἐπιστήμης ὀρθῶς λίσαν κρίνει, καὶ διαιτᾷ
τὰ πρὸς αὐτὴν ἄνα

(φ. 4^ν, σ. 8)

ἰφερόμενα, τῇ τε δυνάμει ἀκωλύτως, καὶ ἀπροσωπολύπτως
ἐπιφέρει τὰς ψήφους· διὰ δὲ τῆς φιλοανθρωπίας
χρηστότητα πᾶσιν ὁμοίως καὶ οἶκτον, καὶ εὐεργεσίαν
δείκνυσιν ὑπὲρ τὸν βίαντα. Ἰκανός τε γὰρ καταδικάζειν
μέλλων ἐδάκρυσε, τῇ τε φύσει τὸ συμπαθές ἀποδιδούς, καὶ
τῷ νόμῳ τὴν ψῆφον χαρίζων· αὐτὴ δὲ χριστομιμῆτως τὸ
πλέον τοῖς οἰκτερισμοῖς ἀπονέμει· καὶ ἔνθα μὴ λωβᾶται
ψυχή,¹⁴⁰ καὶ τὸ δίκαιον μὴ διαφθείρεται, καὶ ὑπὲρ τὸν
νόμον τὸ συμπαθές ἐπιδείκνυσι, καὶ πατέρων φιλοστοργίαν
τῇ περὶ τοὺς ἀρχομένους ἀποκρύπτει διαθέσει Μωϋσέως
ἐκείνου, ᾧ Θεὸς χρηματίζει, καὶ Παύλου τοῦ σκεύους τῆς
ἐκλογῆς¹⁴¹ ἐν τούτῳ μηδὲν ἀπολειπομένη, οἱ πάντα
ποιοῦντες καὶ πάσχοντες ἦσαν, ὥστε τοὺς ἀρχομένους
ἐξελέσθαι τῆς ἄνωθεν ὀργῆς, καὶ τῆς τῶν πραγμάτων
ἐπιδρομῆς· ἔλεγον γὰρ τὸ θεῖον ἀντιβολοῦντες, ὁ μὲν, εἰ
μὲν ἀφῆς αὐτοῖς τὴν ἁμαρτίαν ἄφες, ἐπεὶ κάμει ἐξάλειψον
ἐκ τῆς βίβλου ἢς ἔγραψας, ὁ Μωϋσῆς·¹⁴² διὸ καὶ ὁ Θεὸς
ἐπειδὴ φθάσας διὰ τῶν ἔργων ἐπεδείξατο τὴν ὑπὲρ τοῦ
δήμου φιλοστοργίαν, ἐπὶ τὸν θρόνον ἀνεβίβασε τῆς
δημαγωγίας.

Ὁ δὲ τὸ μὲν ἀναλίσσαι καὶ σὺν Χριστῷ εἶναι κρεῖσσον, τὸ δὲ
ἐπιμεῖναι τῇ σαρκί ἀναγκαιότερον δι' ἡμᾶς, ὁ μακάριος

¹⁴⁰ Πρβλ.: «πλεκταίσιν αρτάναισιν λωβάται βίον», Σοφοκλῆς, *Αντιγόνη*, στ. 54, σύμφωνα με την έκδοση Sophocles, *Antigone - Women of Trachis-Philoctetes-Oedipus at Colonus*. Volumen II, edited et translated by Hugh Lloyd - Jones. The Loeb Classical Library, London ²1998.

¹⁴¹ Πρβλ.: «πορεύου, ὅτι σκεὺς ἐκλογῆς ἐστίν μου οὗτος τοῦ βαστάσαι το ὄνομά μου»: Πράξεις Αποστόλων, 9, 15, *Novum Testamentum*.

¹⁴² Πρβλ.: « και νυν ει μεν αφῆς αυτοῖς την αμαρτίαν, αφες· ει δε μη, εξάλειψόν με εκ της βίβλου σου, ης ἔγραψας»: Ἐξοδος, 32, 32, *Septuaginta*.

Παῦλος,¹⁴³ οὐδὲ αὐτὸν τὸν ποθούμενον Χριστὸν ἰδεῖν ἠέσχετο πρὸ τῆς τῶν ἀνθρώπων σωτηρίας. Ἐπεὶ δὲ οὐκ εὐφημία, ἀλλ' εὐχαριστία ἡμῖν τὸ προκείμενον ὡς εἴρηται συνελόντες φαμέν· πολλοστή μὲν τῷ χρόνῳ ἢ ὑμετέρα μεγίστη ἀρχιερωσύνη γνωρίζεται, τοσοῦτον δὲ τῶν πρὸ αὐτῆς ἀγιοτάτων πατριαρχῶν καθυστερεῖ, ὅσον καιροῖς ἰδίῳις λαμπάντων ἐκείνων ἐπ' ὠφελεία τοῦ χριστωνύμου λαοῦ, αὐτῇ τεταμίευται τοῖς ἡμετέροις καιροῖς, καθὼς οἶδεν ἢ τὰ πάντα φρουρούσα, καὶ διεξάγουσα θεία πρόνοια· ὡσπερ γὰρ ἐκεῖνα καιροῦ τὰ πράγματα Ἀθανάσιον τὸν πάνυ, καὶ Βασίλειον τὸν τῆς βασιλείας φερόνυμον,

(φ. 5, σ. 9)

| καὶ Γρηγόριον τὸν τῆς θεολογίας ἐπόνυμον, καὶ τὸν χρυσοῦν τὴν γλώτταν Ἰωάννην ἀπήτουν, οὕτω καὶ τὰ καθ' ἡμᾶς σοῦ τοῦ τὰ καλὰ φέροντος τὰ νικητήρια κατὰ τῶν προσισταμένων τῇ ἐκκλησίᾳ ἔχρηξε· καὶ ὡσπερ ἢ τοῦ τότε καιροῦ κατάστασις οὐ τῆς ὑμετέρας παναγιότητος, οὕτως οὐδ' ἢ παροῦσα τῶν προειρημένων ἀγίων. Ὅθεν θαρρόυντες μετὰ τοῦ μακαρίου Παύλου φαμέν, τοιοῦτον ἔχομεν ἀρχιερέα,¹⁴⁴ ὃς ἀντέκτησιν εἴληφε [παρὰ] ἐκ Θεοῦ τὴν ἐπὶ τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου ἀνάβασιν μετριοπαθεῖν δυνάμενον, ἀνεπίληπτον, νηφάλιον, σώφρονα, κόσμιον, ἐπιεικῆ, καὶ οἷς ὁ μακάριος Παῦλος τὸν ἀληθῆ, καὶ καλὸν περιγράφει ποιμένα, τὸν καλῶς λαοῦ προϊστάμενον, τὸν τὴν ψυχὴν ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τῶν λογικῶν προβάτων τιθέμενον, τὸν ἄξιον τῶν Ἀποστόλων διάδοχον.¹⁴⁵ τοιγαροῦν δέσποτα παναγιώτατε θαρρόντων ἂν εἴποις μετὰ τοῦ Παύλου, τῷ τὴν προστασίαν ἐμπιστεύσαντι· τὸν ἀγώνα τὸν καλὸν ὃν δέδωκάς μοι ἠγωνίσμαι, τὸν δρόμον τετέλεκα, τὴν πίστιν τετήρηκα, λοιπὸν ἀπόκειται μοι ὁ τῆς δικαιοσύνης στέφανος, ὃν ἀποδώσει τῇ

¹⁴³ Πρβλ.: «το δε επιμένειν εν τη σαρκί αναγκαιότερον δι' ημάς»: Προς Φιλιπησίους, 1, 24, *Novum Testamentum*.

¹⁴⁴ Πρβλ.: «Ἐχοντες αρχιερέαν μέγαν διεληλυθότα τους ουρανοῦς [...]. Ου γαρ ἔχομεν αρχιερέα μη δυνάμενον συμπαθήσαι ταις ασθeneίαις ημών»: Προς Εβραίους, 4, 14-15, ὁ. π.

¹⁴⁵ Βλ. τα εξής: 1) Κατά Ἰωάννην, 10, 11, ὁ. π. 2) Προς Εβραίους, 5, 1-4, ὁ. π.

ὑμετέρα παναγιότητι ὁ Κύριος ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ, ὁ δίκαιος κριτής, ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ¹⁴⁶ ἦς τὸν τύπον ἐκτυπῶ σήμερον προκαθησμένη συνεδριαζούσης αὐτῇ καὶ τῆς ἱερᾶς τῶν ἀρχιερέων ὀμηγύρευς· καθήσεσθέ φησι καὶ ὑμεῖς ἐπὶ δώδεκα θρόνων κρίνοντες τὰς φυλάς τοῦ Ἰσραὴλ.¹⁴⁷ μίμησις γὰρ τῆς οὐρανοῦ ἱεραρχίας ἢ παρ' ἡμῖν τοῖς ἀνθρώποις τελουμένη ἱερατικὴ μυσταγωγία λέγεται τε καὶ εἶναι πιστεύεται· καὶ ὡς Χριστὸς ἐν οὐρανοῖς ἱεροτελεῖται οὐρανόθεν δυνάμει, καὶ τοῖς εὐσεβῶς καὶ ὁσίως ἀναλύσασιν, ταῦτ' αὐτῇ τοῖς ἐν σαρκὶ περιοῦσιν ἐξεικονίζει· καὶ ἄπερ Χριστὸς ὅταν ἔρθῃ ἐν τῇ δόξῃ αὐτοῦ ἐκτελέσει τοῖς τρόποις στήσασιν κατὰ τοῦ κοινου πολέμου, ὅτε τοῦ Πάσχα ἐκτυπώτερον καὶ τελεώτερον κατὰ τὸν δεῦτερον Θεολόγον¹⁴⁸ μεταληθόμεθα, ἡνίκα ἂν αὐτὰ πίνῃ καινὸν μεθ' ἡμῶν ὁ λόγος

(φ. 5^v, σ. 10) ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ πατρὸς ἀποκαλύπτων καὶ μυσταγωγῶν καθαρώτερον, ταῦτ' αὐτῇ διὰ συμβόλων καὶ τύπων τοῖς μέλλουσι κληρονομεῖν βασιλείαν παραδείκνυσι πρὸ τοῦ ἐπιστῆναι τὴν ἡμετέραν ἐκείνη, μονοουκ βοῶσα κατὰ τὴν φαιδρὰν ταύτην μεθέορτον τοῦ Πάσχα ἡμετέραν, τὴν δευτέραν τοῦ Κυρίου

¹⁴⁶ Πρβλ.: «τον καλὸν ἀγῶνα ἠγωνίσαι, τὸν δρόμον τετέλεκα, τὴν πίστην τετήρηκα· λοιπὸν ἀπέκειται μοι ὁ τῆς δικαιοσύνης στέφανος, ὃν ἀποδώσει μοι ὁ κύριος ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ, ὁ δίκαιος κριτής»: Πρὸς Τιμόθεον β', 4, 7-8, ὁ. π.

¹⁴⁷ Πρβλ.: «καθήσεσθε καὶ αὐτοὶ ἐπὶ δώδεκα θρόνους κρίνοντες τὰς δώδεκα φυλάς τοῦ Ἰσραὴλ»: Κατὰ Μαθθαῖον, 19, 28, ὁ. π. Ἡ δωδακαμελής σύνθεσις τῆς Ἐνδημούσας Συνόδου τοῦ Πατριαρχείου θεμελιώνεται στο εὐαγγέλιον, μετὰ τὴν ἀναφορὰν εἰς τὰς δώδεκα φυλάς τοῦ Ἰσραὴλ, ἀφ' ὧν τὸ ποιμνίον τῆς Ἐκκλησίας ἀποτελεῖ τὸν *νέον Ἰσραὴλ*, δηλαδὴ τὸν ἐκλεκτὸν λαὸν τοῦ Θεοῦ.

¹⁴⁸ Ὁ *δεύτερος θεολόγος* εἶναι ὁ Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας Γρηγόριος Ναζιανζηνός. Πρβλ.: «τέλειον δε, οὐ διὰ τὴν θεότητα μόνον, ἢ οὐδὲν τελεώτερον ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν πρόσληψιν τὴν χρισθεϊσάν θεότητα»: Γρηγόριος Ναζιανζηνός, *Λόγος εἰς τὸ Ἅγιον Πάσχα*, PG, 640 D-641A καὶ ἄλλου: «Ἀλλὰ τὸ μὲν πρῶτον ἀμυδρῶς· τὸ δεῦτερον, ἐκτυπώτερον· τὸ δεῦτερον τελεώτερον»: τοῦ ἰδίου, *Λόγος εἰς τὴν Πεντηκοστήν*, PG, 36, 444 B-C.

προσημαίνουσα ἔλευσιν.¹⁴⁹ δεῦτε ἴδετε τῆς ὀρθοδοξίας οἱ ἔμποροι, οἱ τὸ τῆς νηστείας ἀκινδύνως περάσαντες πέλαγος, ποῦ τὸν ἀκοίμητον μάργαρον εὐροκλύδων τυφονικός ἐν ὀστρέω τῷ τάφῳ κατέκρυσεν· ἀλλὰ τοῦτον ἐν τῇ γαστρὶ κατέχειν οὐκ ἴσχυσεν, ἀναμαρτήτω προσβαλῶν, καὶ τῶν αὐτοῦ κρείττονι κέντρων, ὅθεν καὶ διεῖρράγη τὴν γαστέρα, καὶ οὖς πρὶν κατέλιπεν ἐν δίκη μάλα ἐξήμεσε,¹⁵⁰ καὶ ὡς ζωῆς χορηγός,¹⁵¹ καὶ παροχεύς ἀφθαρσίας τοῦ ἀνθρωποκτόνου κατεκράτησε, καὶ τῆς βασιλείας τοῦτον καθεῖλε, καὶ οὐκ ἔτι θάνατος κυριεῦει μέχρι Χριστοῦ τὴν τυραννίδα κατὰ τῆς ἀνθρωπίνης παρατείνας φύσεως, καὶ προσφοιτῶντα τὸν τοῦ Χριστοῦ περιώνυμον λαόν, ὡς ἄλλος θεσπέσιος Μωϋσῆς ἐγκολπίζεται συγκαίρουσα οἶον αὐτοῖς πᾶσαν ἀποτιναξαμένοις διὰ τῆς ἐγκρατείας κακότητα, καὶ Φαραῶ διώκτην διὰ τῆς κατ' αὐτὴν ὁδηγίας καταποντίσασι,¹⁵² καὶ Ἀμαλήκ¹⁵³ τὸν τύραννον τῆ ἐκτάσει τῶν παναγίων αὐτῆς χειρῶν καταπολεμήσασι, καὶ στρατηγία ἀρίστη τὰ Τεριχούντια τείχη κατεδαφίσασι, τὰ τῆς κακίας ὀχυρώματα ταῖς ἐπτά τῶν μυστηρίων σάλπιγξι,¹⁵⁴ καὶ ἡγεμονία τῆς τοῦ Μωϋσέως

¹⁴⁹ Για τον εσχατολογικό χαρακτήρα της εορτῆς του Πάσχα στην ανατολική και τη δυτική εκκλησιαστική παράδοση βλ. B. F. Westcott, *Gospel of Resurrection*, London ²1956, p. 35-67.

¹⁵⁰ Πρβλ.: «Σήμερον ὁ ἀδης στένων βοά ἵ κατεπόθη μου το κρότος ὁ ποιμὴν εσταυρώθη, καὶ τον Ἀδάμ ἀνέστησεν ἵ ὦν περ εβασίλευον εστήρημαι, καὶ οὖς κατέπιον ἰσχύσας, πάντα ἐξήμεσα ἵ ἐκένωσε τους τάφους ὁ σταυρωθεῖς ἵ οὐκ ἰσχύει του θανάτου το κρότος. Δόξα Κύριε τῷ Σταυρῷ σου, καὶ τη ἀναστάσει σου» : *Ἡ Ἁγία καὶ Μεγάλη Εβδομάς*, σ. 361.

¹⁵¹ Πρβλ. ενδεικτικά την προσφώνηση του Παρακλήτου: «ο θησαυρός των αγαθῶν καὶ ζωῆς χορηγός»: ὁ. π., σ. 30.

¹⁵² Βλ. Ἐξοδος, 14, 27-31, *Septuaginta*.

¹⁵³ Πρόκειται για τον λαό των Αμαλήκ ἢ Αμαληκιτών, ἄσπονδο εχθρό των Ἰσραηλιτῶν, καὶ ὄχι για τον ομώνυμο λαό που καταγόταν ἀπὸ τον Ησαῦ καὶ τον Ελιφάξ. Βλ. ενδεικτικά τα ἐξῆς: 1) Γένεσις, 36, 1-43, ὁ. π. 2) Ἐξοδος, 17, 16 κ. ἐξ. Ὁ. π.

¹⁵⁴ Πρβλ.: «καὶ εισηλθεν Ἰησοῦς ὁ του Ναυῆ προς τους ιερεῖς καὶ εἶπεν αυτοῖς λέγων. Παραγγείλατε τῷ λαῷ περιελθεῖν καὶ κυκλώσαι την πόλιν, καὶ οἱ μάχιμοι παραπορευέσθωσαν ἐνωπλισμένοι ἐναντίον κυρίου ἵ καὶ ἐπτά ιερεῖς ἔχοντες ἐπτά σάλπιγγας ἱεράς παρελθέτωσαν ὡσαύτως ἐναντίον κυρίου καὶ σημερινέτωσαν εὐτόνωσ καὶ ἡ κιβωτός της

κρείττονι τὴν Γῆν τῆς Ἐπαγγελίας εἰς κληρουχίας κληρωσαμένοις· ὁ μὲν γὰρ τὴν κάτω κληροδοτῆσαι Τερουσαλήμ τοῖς Ἰουδαίοις οὐκ ἠξίωται,¹⁵⁵ ἡ δὲ τῆς ἄνω τέως τὰς λήξεις τῶ νέω Ἰσραὴλ ἐν σχοινίῳ διανέμει κληροδοσίας.¹⁵⁶ καὶ ὁ μὲν πρὸς τὴν κάτω τὴν ὑπὸ στρατοπέδων ὅσον οὐπω καταπατησομένην

(φ. 6, σ. 11) / εἰσήγε τὸν νομολάτρην λεῶν· αὐτὴ δὲ πρὸς τὴν οὐράνιον ἀναπέμπει μακαριότητα τὸν τῆς νέας χάριτος· καὶ ὁ μὲν τῆς τοῦ αἰσθητοῦ Φαραῶ δουλείας βασιλεὺς αὐτοῦ καταστάς, ἰδοὺ φησι τέθηκάς σε εἰς βασιλέα Φαραῶ, τὸ φύλλον τό τῶν Ἑβραίων ἐξείλετο.¹⁵⁷ αὐτὴ δὲ τῆς τοῦ κοσμοκράτορος τοῦ ἄρχοντος τοῦ αἰῶνος τούτου¹⁵⁸ καταπατήσασα τοῦτον, καὶ τῇ ποιμαντικῇ ῥάβδῳ τὴν δρακοντείαν κάραν συνθλάσασα¹⁵⁹· ἰδοὺ φησιν ἐν τῇ καινῇ δέδωκα ὑμῖν ἐξουσίαν τοῦ πατεῖν ἐπάνω ὄφρων καὶ σκορπίων, καὶ πάσης τῆς τοῦ ἐχθροῦ [δυνάμεως τῶν] δυνάμεως,¹⁶⁰ τὸν νεολυκτὸν λαὸν ἀπαλλάττει· ὅσον τοῦτο ἐκείνου δυσχερέστερον ὑποφαίνει ὁ μακάριος Παῦλος λέγων· οὐ γὰρ ἐστὶν ἡμῖν ἢ πάλῃ πρὸς αἷμα καὶ σάρκα, ἀλλὰ πρὸς τὰς ἀρχάς, πρὸς τὰς ἐξουσίας, πρὸς τοὺς κοσμοκράτορας τοῦ σκότους τοῦ αἰῶνος τούτου, πρὸς τὰ πνευματικὰ τῆς

διαθήκης κυρίου επακολουθεῖτω»· Ἰησοῦς, 6, 6-9, ὁ. π. Πρβλ. ἐπίσης τις ἀνάλογες ἀναφορές στα τεῖχη της Ιεριχούς και στις επτά σάλπιγγες, στο ἔργο του Γρηγορίου Ναζιανζηνού, *Λόγος εἰς τὸ Ἁγιον Πάσχα*, PG, 433 B.

¹⁵⁵ Βλ. τα εξής: 1) Αριθμοί, 27, 12-14. Ὁ. π. 2) Δευτερονόμιον, 34, 1-12, *Septuaginta*.

¹⁵⁶ Πρβλ. ἐνδεικτικά: «σχοίνισμα κληρονομίας αὐτοῦ Ἰσραὴλ»: Δευτερονόμιον, 32, 9, ὁ. π. καὶ: «Διὰ τι ἐκληρονόμησας ἡμᾶς κλήρον ἓνα καὶ σχοίνισμα ἐν;»: Ἰησοῦς, 17, 14, ὁ. π.

¹⁵⁷ Βλ. Ἐξοδος, 14, 15-15, 22, *Septuaginta*.

¹⁵⁸ Πρβλ.: «τῶν ἀρχόντων τοῦ αἰῶνος τούτου τῶν καταργουμένων»: Πρὸς Κορινθίους α', 2, 6, *Novum Testamentum*.

¹⁵⁹ Βλ. Ἐξοδος, 3, 2-5 καὶ 7, 8-11, *Septuaginta*.

¹⁶⁰ Πρβλ.: «ἰδοὺ δέδωκα ὑμῖν τὴν ἐξουσίαν τοῦ πατεῖν ἐπάνω ὄφρων καὶ σκορπίων, καὶ ἐπὶ πάσαν τὴν δύναμιν τοῦ ἐχθροῦ»: Κατὰ Λουκάν, 10, 19, *Novum Testamentum*.

πονηρίας ἐν τοῖς ἐπουρανίοις,¹⁶¹ τοὺς τῆς εὐσεβείας ἀγωνιστάς προασφαλίζων, οἷα στρατηγὸς ἄριστος, τάχα δὲ καὶ κατὰ πατέρα φιλόστοργον νῦν πρώτως ἰδόντα παῖδας ἀμύμονας ἀπὸ μακρᾶς καὶ σφαλερᾶς ἀποδημίας ἐνδημήσαντας ἐν φιλήματι ἀγίῳ περιχαρῶς κατασπάζεται· καὶ ἀνοιξασα τοὺς θησαυροὺς τῆς εὐλογίας αὐτῆς δεξιούται τούτους δωρημάσιν ὀλίγοις μὲν καὶ ταπεινοῖς τὸ φαινόμενον, πολλοῖς δὲ καὶ μεγάλοις τό νοούμενον, συμβόλοις οὖσι τῶν ὧν οἱ ἀθληταὶ τοῦ Χριστοῦ βραβείων ἀπολαύουσι.

Ταῦτα μὲν ἡμεῖς τῇ ὑμετέρα ὡς χρέος ἀφοσιούμεθα παναγιότητι, μικρὰ μὲν τῶντι καὶ ταπεινά, καὶ οὐδὲ ἄξια πατριαρχικῆς ἀποδοχῆς, ὥσπερ οὐδὲ τὰ παθήματα τοῦ νῦν καιροῦ πρὸς τὴν μέλλουσαν ἀποκαλυφθῆναι δόξαν· προσδεχθεῖν δὲ ταύτη μετ' εὐμενείας ὡς τῷ τῶν Περσῶν βασιλεῖ τὸ Χοάσπιον ὕδωρ,¹⁶² μᾶλλον δὲ καὶ ἐπαινεθεῖν τῇ εὐπροσίτῳ σου καὶ εὐμενεστάτῃ ἀκροτήτι, ὡς τῷ Χριστῷ, τὰ δύο λεπτά τῆς χήρας,¹⁶³ ἐκ χηρευουσῶν καὶ ταῦτα ψυχῶν φιλοσοφίας προσφερόμενα· οὐδὲν γὰρ φίλον Θεῷ, ὃ καὶ μὴ πένης δίδωσιν, ἧς τὸ ἐνθεον σκῆνος τῆς μακαρίας ψυχῆς διατηροῖ μακρόβιον, ὑγείας ἐπειλημμένον καὶ ἀνώτερον πάσης περιστάσεως

(φ. 6^v, σ. 12) / Χριστὸς ὁ τὰς πύλας τοῦ Ἄδου συντρίψας θεϊκῆ δυναστεία, καὶ τὰ δεσμὰ τοῦ θανάτου διαρρήξας,¹⁶⁴ καὶ

¹⁶¹ Πρβλ.: «ὅτι οὐκ ἔστιν ἡμῖν ἡ πάλῃ πρὸς αἷμα καὶ σάρκα, ἀλλὰ πρὸς τὰς ἀρχάς, πρὸς τὰς ἐξουσίας, πρὸς τοὺς κοσμοκράτορας τοῦ σκότους τούτου, πρὸς τὰ πνευματικά τῆς πονηρίας ἐν τοῖς ἐπουρανίοις»: Πρὸς Ἐφεσίους, 6, 12, ὁ. π.

¹⁶² Πρβλ.: «Στρατεύεται δε [δη] βασιλεύς ὁ μέγας καὶ σιτίοισι εὐεσκευασμένος ἐξ οἴκου καὶ προβάτοισι, καὶ δη καὶ ὕδωρ ἀπὸ τοῦ Χοάσπεω ποταμοῦ ἅμα ἀγεται τοῦ παρά Σούσα ρέοντος, τοῦ μόνου πίνει βασιλεύς καὶ ἄλλου οὐδενός ποταμοῦ»: Ἡρόδοτος, Α', 188.

¹⁶³ Πρβλ.: «καὶ ἐλθούσα μία χήρα πτωχὴ ἔβαλεν λεπτά δύο»: Κατὰ Μάρκον, 12, 42, *Novum Testamentum*.

¹⁶⁴ Πρβλ. τα ἐξῆς: 1) «ὅτι συνέτριψεν πύλας χαλκᾶς/καὶ μοχλοὺς σιδηροὺς συνέκλασεν»: Ψαλμοί, ΡΣΤ', 16, *Septuaginta*. Volume II, ὁ. π. 2) «Ἐγὼ ἐμπροσθέν σου πορεύσομαι καὶ ὄρη ὀμαλιῶ, θύρας χαλκᾶς συντρίψω

πάντας συναναστήσας τοὺς θανατωθέντας τῇ ἁμαρτία πρωτότοκος τῶν νεκρῶν γενόμενος¹⁶⁵ καὶ συνδιέποι καὶ συνδιεξάγει αὐτῇ τὸ ὑπ' αὐτὴν λογικὸν ποίμνιον ἐς μακραίωνα, ἀποσοβῶν τοὺς βαρεῖς λύκους,¹⁶⁶ καὶ ληστικῶς βουλομένους εἰσπηδᾶν εἰς τὴν ἔπαυλιν αὐτοῦ· πρὸς δὲ βραβεῦοι αὐτῇ τὸν ὑψηλότατον οἰκουμενικὸν θρόνον, ἀτάραχον, ἀστεμφῆ, εἰρηνικόν, ἤσυχον, καὶ ἀδιάδοχον ἐς παμπόλλους δεκάδας περιόδων ἡλίου.

Δία δὲ τῶν παναγίων καὶ θεοπειθῶν αὐτῆς εὐχῶν διατηροίη τὴν περὶ αὐτὴν ἱεράν καὶ λογίαν τῶν ἀρχιερέων σύνοδον, πάσης λώβης καὶ ἐπηρείας κρείττονα, τοὺς τὲ ἐντιμοτάτους καὶ λογιωτάτους κληρικούς, καὶ πάντα τὸν χριστώνυμον καὶ περιούσιον λαόν, ὧς πρέπει δόξα, τιμὴ, προσκύνησις, καὶ κράτος, σὺν τῷ ἀνάρχῳ αὐτοῦ πατρὶ, καὶ τῷ παναγίῳ καὶ ζωαρχικῷ πνεύματι, νῦν καὶ εἰς τοὺς ἀπεράντους αἰῶνας, ἀμήν.

Κατὰ τὸ ἀρχή (1698), ἔτος τὸ σωτήριον· Γαμηλιῶνος τρίτη ἐπὶ δέκα.

καὶ μοχλοὺς σιδηροὺς συγκλάσω»: Ησαΐας, 45, 2, *ό. π.* 3) «Σήμερον ὁ ἀδὴς βοά· συνέφερε μοι, εἰ τον εκ Μαρίας γεννηθέντα, μη υπεδεξάμην· ελθὼν γαρ ἐπ' ἐμέ, τὸ κράτος μου ἔλυσε· πύλας χαλκᾶς συνέτριψε· ψυχᾶς ας κατεῖχεν τὸ πρὶν, Θεὸς ὧν ἀνέστησε· δόξα σοι Κύριε τῷ σταυρῷ σου, καὶ τῇ ἀναστάσει σου»: *Ἡ Αγία καὶ Μεγάλη Εβδομάς*, σ. 360

4) «Ηνοίγησάν σοι Κύριε, φόβῳ πύλαι θανάτου· πυλωροὶ δε ἄδου ἰδόντες σε ἐπτήξαν· πύλας γαρ χαλκᾶς συνέτριψας, καὶ μοχλοὺς σιδηροὺς συνέθλασας, καὶ ἐξήγαγες ἡμᾶς εκ σκότους, καὶ σκιᾶς θανάτου, καὶ τῶν δεσμῶν ἡμῶν διέρρηξας»: *ό. π.*, σ. 407.

¹⁶⁵ Πρβλ.: «καὶ ἀπὸ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὁ μάρτυς ὁ πιστός, ὁ πρωτότοκος τῶν νεκρῶν»: Αποκάλυψις Ἰωάννου, 1, 5, *Novum Testamentum*.

¹⁶⁶ Πρβλ.: «Εγὼ οἶδα ὅτι εἰσελεύσονται μετὰ τὴν ἀφίξιν μου λύκοι βαρεῖς εἰς ὑμᾶς μη φειδόμενοι τοῦ ποιμνίου»: Πράξεις Αποστόλων, 20, 29-30, *ό. π.*

ABSTRACT

Vassilis Bakouros, *The rhetorical education at the Phanar Greek Orthodox College. The "Salutation" by the students of the year 1698 addressed to Patriarch Callinicus II the Acarnanian.*

This study presents and comments a work, unpublished until today and consisting of a "salutation" (greeting) of the Phanar Greek Orthodox College students to Patriarch Callinicus II, in 1698. It is a high level rhetorical synthesis that indicates the quality and orientation of education after the Fall of Constantinople at the main school of Greek Orthodox Nation. On the occasion of this text publication, the details regarding the College professors during the 17th and the early 18th century, such as Iakovos Manos and Adamantios Rissios, grandfather of Adamantios Korais, are investigated, checked and presented. Last but not least, the social and financial conditions are examined, under which the College acted, with sponsorships by famous benefactors, such as Manolakis Kastorianos.